

27-752(497.581.1)''17''

Primljeno: 6. 4. 2024.

Prihvaćeno: 30. 5. 2024.

Izvorni znanstveni rad

<https://doi.org/10.22586/pp.v43i67.30577>

Zdenko Dundović*

Marijana Mohorić**

Gradski kler u Zadru u službi učitelja i kateheta u 18. stoljeću

U radu se razmatra djelovanje gradskoga svećenstva u Zadru u službi učitelja i kateheta u 18. stoljeću. Analizom i sintezom dostupnoga arhivskoga gradiva i dosad objavljenih rezultata znanstvenih istraživanja nastojat će se prikazati obrazovni i katehetski doprinos svećenstva u Zadru tijekom 18. stoljeća te onodobne katehetske priručnike, dostupne u katehizaciji djece i mladih na širem hrvatskom području. Ujedno se u radu postavlja teza da je tijekom 18. stoljeća u Zadru bila u primjeni stupnjevitost katehizacije u skladu s dobnim i društvenim skupinama te spolom, koju se okvirno može podijeliti u tri dijela: kateheza djece, kateheza mladih (adolescenata) i kateheza odraslih, te da se za svaku dobnu skupinu odabiralo svećenika katehetu s dostatnom naobrazbom i pastoralnim iskustvom. Uz to, dokazat će se da su katehezu u Zadru u 18. stoljeću, u skladu s crkvenim normama i biskupskim dopusnicama, održavali i učitelji laici.

Ključne riječi: sjemeništa u Zadru, privatne škole, kateheza u 18. stoljeću, katehetske tradicije, katekizmi

Uvod

Obrazovanje i kateheza nepresušno su vrelo znanstvenih teoloških promišljanja, čiji počeci sežu u prvu kršćansku zajednicu. Dovoljno je prisjetiti se susreta apostola Filipa i Etiopljanina, zapisanog u Djelima apostolskim (usp. Dj 8, 26-40). Filipov upit: *Razumiješ li što čitaš?* (r. 30) upućen Etiopljaninu te njegov jedno-

---

* Zdenko Dundović, Teološko-katehetski odjel Sveučilišta u Zadru, Ul. Franje Tuđmana 24i, 23 000 Zadar, Republika Hrvatska, E-mail adresa: zdundovic@unizd.hr

** Marijana Mohorić, Teološko-katehetski odjel Sveučilišta u Zadru, Ul. Franje Tuđmana 24i, 23 000 Zadar, Republika Hrvatska, E-mail adresa: mmohoric@unizd.hr

stavni odgovor: *Kako bih mogao ako me tko ne pouči?* (r. 31)¹ ne mora se nužno i isključivo tumačiti kao događaj u trenutku, nego kao navještaj budućega razvoja evangelizacije koja stoji u središtu poslanja Kristove Crkve u svakom vremenu.² Konstitutivni je dio toga poslanja i kateheza, koja se smatra sve dubljim poniranjem u *kerygmu*, „koja mora zauzimati središnje mjesto u evangelizacijskom djelovanju i svakom nastojanju oko crkvene obnove”.³

U povijesti Katoličke crkve razvoj kateheze u kontekstu evangelizacije doživljavao je uspone i padove, nastojanja oko obnove i revitalizacije procesa odgoja u vjeri i na općecrkvenom planu i u pojedinim crkvenim kontekstima. U tom procesu težište odgoja u vjeri postupno je prebačeno s biblijskoga izvora na poznavanje crkvenoga nauka⁴, uokvirenog u književnoj formi katekizma⁵, što je osobito došlo do izražaja u doba katoličke obnove. Crkvene smjernice, posebice one Tridentskoga sabora (1545. – 1563.), naglašavale su nužnost kontinuiranoga prenošenja kršćanskih istina u župnom kontekstu, i to od najranije dobi, da bi se osigurao učinkovit „protuotrov” protiv neznanja u pitanjima vjere, osiguralo istinsku vjersku praksu i služilo usmjeravanju prema izgradnji života dostojna kršćanskoga imena.

Ovim se radom želi doprinijeti boljem poznavanju tih nastojanja na zadarskom području uzimajući u obzir i širi kontekst razvoja kateheze i uporabe katekizamske literature u 18. stoljeću. Naime, u spisima Arhiva Zadarske nadbiskupije uočio se određeni uzorak dopusnica zadarskih nadbiskupa tijekom 18. stoljeća koje se tiču poučavanja zadarskoga svećenstva, odnosno njihova usmjeravanja na školovanje i studiranje te osposobljavanje za preuzimanje učiteljskih i katehetskih službi u gradu. Na temelju analizirane dokumentacije u radu se nastoji prikazati kako je kvalitetna formacija klera, mahom na stranim učilištima, bitno utjecala na vjerski odgoj i opće obrazovanje vjernika u zadarskom komunalnom društvu 18. stoljeća.

Opće katehetske odredbe i kršćanska formacija u 18. stoljeću

Početkom srednjega vijeka Crkva doživljava snažan evangelizacijski zamah, što je doseglo vrhunac s Karlom Velikim (742. – 814.) i Rimskim Carstvom, u kojem je religija djelovala i kao dobra društvena poveznica. Situacija se znatnije mijenja pojavom reformacije. Katolička crkva tada ulazi u novu etapu evangelizacije, u

¹ *Jeruzalemska Biblija. Stari i Novi zavjet s uvodima i bilješkama iz „La Bible de Jérusalem”*, ur. Adalbert Rebić, Jerko Fućak i Bonaventura Duda (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1994).

² Usp. Papa Pavao VI., *Evangelii nuntiandi – Navještanje evanđelja* (apostolski nagovor, 8. 12. 1975.) (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2000), br. 5.

³ Papa Franjo, *Evangelii gaudium – Radost evanđelja* (apostolska pobudnica, 24. 11. 2013.) (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2013), br. 164.

⁴ Usp. Alfred Läpple, *La breve storia della catechesi* (Brescia: Queriniana, 1985), 69.

⁵ Usp. Ubaldo Gianetto, „I catechismi nella storia: nascita e sviluppo del ‘genere’ catechismo e sua attualità”, *Credere oggi* 26 (2006), br. 3: 7-8.

kojoj nastoji pružiti „lijek” vjerskom neznanju članova Crkve, koje smatra temeljnim uzrokom otpadništva. U tu je svrhu Tridentski koncil donio važne odredbe kojima se nastojalo urediti, među ostalim, i katehetsko služenje u partikularnim crkvenim zajednicama. Među raznim predloženim oblicima pastoralnoga djelovanja kao izrazima crkvenoga posredovanja u službi Kraljevstva Božjega – poput navještaja Božje riječi (martirija), slavljenja sakramenata (liturgija), služenja i promicanja (diakonija), svjedočenja zajedništva (koinonija) – posebnu važnost Koncil je dao skrbi o vjerskoj pouci preko kateheze i propovijedanja.⁶

U skladu s donesenom crkvenom normativom u doba katoličke obnove inzistiralo se da župnici i drugi crkveni službenici određeni od mjesnoga ordinarija ozbiljno shvate svoju zadaću poučavanja naroda propovijedanjem i sustavnom katehezom, barem svake nedjelje i blagdanima (osim ljeti zbog poljodjelskih radova), a u došašću i korizmi svaki dan ili najmanje tri puta tjedno, te u svim drugim okolnostima kad uvide da je to hitno i korisno (V. zasjedanje Tridentskoga koncila, 17. lipnja 1546.). Analognu katehezu trebalo je organizirati u župi za djecu, osobito onu koja su se pripremala za slavlje sakramenata kršćanske inicijacije, što je bila novost jer je dotad (XXIV. zasjedanje Tridentskoga koncila, 11. studenog 1563.) odgoj djece u vjeri bio prepušten obiteljima i učiteljima.⁷ Važno je, međutim, naglasiti da se priprava za sakramente odvijala bez utvrđenih pravila glede dobi.⁸ Prilikom pripuštanja slavlju sakramenata trebalo je paziti na kriterij poznavanja temelja vjere te vrijednosti i snage sakramenta.⁹ Župnike se također poticalo da osiguraju vjersku pouku i adolescentima i mladima te da se to čini gdje je moguće i radnim danom, privatno ili javno. Preporučivalo se da u katehetskoj djelatnosti sudjeluju i učitelji, članovi škola kršćanskoga nauka, sami roditelji i svi koji mogu, a svima njima davani su posebni oprost i da bi ih se potaknulo na tu dragocjenu djelatnost.¹⁰

Tim ciljevima trebala je doprinijeti i reforma koja se ticala vršenja pastoralne službe biskupa i svećenika.¹¹ Izabran zbog sposobnosti, a ne zbog političkih ili

⁶ Usp. Anna Maria Burlini Calapai, „Le indicazioni del Concilio di Trento circa la predicazione e la loro incidenza nella prassi”, u: *L'omelia. Atti della XXXVIII settimana di studio dell'Associazione professori di Liturgia. Capaccio, 30 agosto – 3 settembre 2010.*, ur. Pierangelo Chiaramello (Roma: Edizioni Liturgiche, 2012), 43-69.

⁷ Usp. Giuseppe Biancardi, Ubaldo Gianetto, *Storia della catechesi, 4: Il movimento catechistico* (Roma: LAS, 2016), 28-29.

⁸ Usp. Eugen Paul, *Geschichte der christlichen Erziehung*, Band 2: *Barock und Aufklärung* (Freiburg im Breisgau: Herder, 1995), 177-194.

⁹ Usp. Papa Benedetto XIV., Enciclica *Etsi minime*, 7. 2. 1742., br. 9, pristup ostvaren 1. 2. 2024., <https://tinyurl.com/29z37r9v>.

¹⁰ Usp. Agostino Favale, „Pastorale giovanile. Storia 3”, u: *Dizionario di pastorale giovanile*, ur. Mario Midali i Ricardo Tonelli (Torino: Editrice Elledici, 1992), 830.

¹¹ Usp. Papa Benedetto XIV., Enciclica *Cum illud semper*, 14. 12. 1742., pristup ostvaren 1. 2. 2024., <https://tinyurl.com/29z37r9v>.

obiteljskih razloga, s obvezom boravka u vlastitoj biskupiji, biskup je trebao izvršavati svoju ulogu „pastira duša”¹² kao animator i glavni odgovorni za biskupijsko pastoralno djelovanje koje treba provoditi uz suradnju sposobnih župnika i drugih svećenika, ali ne isključujući suradnju vjernika laika. Međutim, u doba katoličke obnove kateheta *in primis* bio je župnik. Njegova je zadaća, u katehetskom smislu, bila naučiti vjernike moliti, poučiti ih temeljnim istinama vjere i ponoviti naučeno da bi to zapamtili, a tome je često služilo i samo misno slavlje.¹³

Za djecu i mlade kršćanski je nauk uglavnom bio organiziran u obliku škole, gdje su dječaci bili odvojeni od djevojčica. Pouka se održavala u tri skupine: prva za manju djecu, druga za adolescente i treća za mlade. Komunikacija je bila usmena i često u službi opismenjavanja. Susret je započinjao i završavao molitvom, a bio je ispunjen pjesmom, poukom, ponavljanjima u svrhu memoriranja sadržaja, diskusijama među spremnijom djecom, a ponekad i natjecanjima u prisutnosti roditelja, nakon čega su slijedile prigodne nagrade. Sve je bilo usmjereno dobrom poznavanju fundamentalnih vjerskih sadržaja da bi ih se što bolje živjelo usmjeravajući se prema vječnosti, a osobito se to odnosilo na praksu molitvenoga i sakramentalnoga života te aktualizaciju moralnih i drugih odredbi Crkve.¹⁴

Papa Benedikt XIV. podsjetio je sredinom 18. stoljeća da se te temeljne istine vjere trebaju objašnjavati i vjernicima predstavljati kao one u koje treba vjerovati jer su sredstva spasenja ili nužni propisi koji k njemu vode. „Čak i ako potvrdimo da se netko opravdava vjerom, jer je to načelo i temelj spasenja kako bi se konačno doseglo željeni budući Grad, jednako je jasno da sama vjera nije dovoljna. Treba poznavati put i stalno na njemu ostati, to jest Božje i crkvene propise te kreposti njegovati, a mane pažljivo izbjegavati.”¹⁵

Radi olakšanja katehetske službe župnika bili su priređeni brojni katekizmi koji su u razdoblju nesigurnosti pred krivovjernim prijedlozima, konceptualno precizno, u spomenutim teološkim okvirima vjerskih istina, zapovijedi i kreposti, prikazivali osnove katoličkoga nauka. Bili su to svojevrсни kompendiji „sigurnih istina”, predstavljani pod naslovom *Kršćanski nauk*, koji je označavao i vjersko učenje (vjeronauk) i knjižicu koja ga sadržava (katekizam).¹⁶ Doktrinarni i moralni sadržaj bio je organiziran i izložen najčešće u obliku pitanja i odgovora (di-

¹² Usp. Gilberto Aranci, „Il modello catechistico tridentino”, u: *Diventare cristiani. La catechesi come percorso formativo*, ur. Luciano Meddi (Napoli: Luciano Editore, 2002), 159.

¹³ Usp. Biancardi, Gianetto, *Storia della catechesi*, 31.

¹⁴ Usp. Biancardi, Gianetto, *Storia della catechesi*, 46-51.

¹⁵ Benedetto XIV., Enciclica *Etsi minime*, 7. 2. 1742., br. 1. Prijevod: M. Mohorić.

¹⁶ Usp. Giuseppe Angelini, „La fede, assenso a una dottrina? Origine e limiti di una formula”, *La rivista del clero italiano* 94 (2013), br. 6: 405-425.

jaloška struktura) koji su ponekad bili sve samo ne lako razumljivi i esencijalni.¹⁷ Dakle, upravo suprotno zahtjevima crkvenoga učiteljstva toga vremena.¹⁸

Iz raznih razloga, od 17. stoljeća dolazi do progresivnoga i nezaustavljivoga širenja katekizama, s posljedicom da se krajem 18. stoljeća može konstatirati činjenica o postojanju „monstruoznoga Babilona katekizama”¹⁹ prisutnih u Katoličkoj crkvi. Kao reakcija, počinje polagani protupokret unifikacije tekstova, čije vodstvo, potaknuto razlozima isključivo političke naravi, preuzimaju u posljednjoj četvrtini 18. stoljeća građanske vlasti.²⁰ Sve je to duboko utjecalo na promjenu kršćanske formacije. Kako ističe Biancardi, u europskom kontekstu kateheza je u to vrijeme bila obilježena univerzalnim karakteristikama, s prevladavajućom usmjerenošću na cjelovitost poruke koja je progresivno oslabila važnost kršćanske zajednice u prenošenju vjere, stavljajući naglasak na mnemotehniku učenja doktrinarnih sadržaja predstavljenih u obliku pitanja i odgovora.²¹ S jedne strane moglo bi se raspravljati o tim izborima zbog njihovih problematičnih aspekata, ali s druge strane oni su vrijedni zbog različitih doprinosa, među kojima se ističe onaj na području pismenosti ponuđene onima koji su dotad bili isključeni iz obrazovanja i razvoja katekizamske književnosti. U taj opći okvir katehetskih odredaba i njihova ostvarenja smješta se i katehetska praksa zadarskoga gradskoga klera u 18. stoljeću.

***Primi loci educationis* zadarskih klerika u 18. stoljeću**

Tijekom 18. stoljeća u Zadru su postojala tri rudimentarna mjesta obrazovanja za zadarske klerike. Prvo i najstarije bila je katedralna (kaptolska) škola u Zadru. Počeci joj sežu od same ustanove Zadarskoga kaptola, a nije se gasila sve do kraja mletačke uprave u Dalmaciji. Drugo mjesto obrazovanja klerika bilo je Florijevo latinsko sjemenište, otvoreno u drugoj polovini 17. stoljeća na temelju oporučne odredbe zadarskoga nadbiskupa Bernarda Florija, koje je tijekom postojanja odgajalo po šestoricu mladića, trojicu iz plemićkoga i trojicu iz građanskoga staleža, u skladu s voljom oporučitelja. Treće mjesto – Zmajevićevo glagoljaško sjemeni-

¹⁷ Usp. Giuseppe Biancardi, „Per una storia del catechismo in epoca moderna. Temi e indicazioni bibliografiche”, *Cheiron* 14 (1997), br. 27-28: 186. O procesu konfiguriranja katekizama u moderno vrijeme koji se odvijao između težnje za cjelovitom sustavnošću i potrebe esencijalnosti sadržaja više u: Joël Molinaro, *Le catéchisme, une invention moderne: de Luther à Benoit XVI* (Paris: Bayard, 2013).

¹⁸ Usp. Benedetto XIV., Enciclica *Etsi minime*, 7. 2. 1742., br. 18.

¹⁹ Paola Vismara Chiappa, *Il „buon cristiano”. Dibattiti e contese sul catechismo nella Lombardia di fine Settecento* (Firenze: La Nuova Italia, 1984), 118.

²⁰ Katolička crkva namjeravala je po tom pitanju realizirati ideju o jedinstvenom katekizmu koja je prihvaćena na Prvom vatikanskom koncilu 1870., ali u tome nije uspjela zbog prekida rada koncila. Usp. Luciano Nordera, *Il catechismo di Pio X. Per una storia della catechesi in Italia (1896-1916)* (Roma: LAS, 1988), 44-46.

²¹ Biancardi, „Per una storia del catechismo in epoca moderna”, 204-209.

šte – zaživjelo je sredinom 18. stoljeća,²² a bilo je namijenjeno odgoju i obrazovanju glagoljaškoga svećenstva i klerika.²³ U drugoj polovini 18. stoljeća paralelno su djelovale sve tri obrazovne ustanove za zadarske klerike, svaka sa svojim vlastitostima i specifičnim obrascem poučavanja.

O paralelnom radu latinskoga Florijeve sjemeništa i katedralne škole u Zadru svjedoče izbori i potvrda gradskoga (katedralnog) svećenstva u učiteljskim službama. Katedralna kaptolska škola pripremala je mlade klerike raznih uzrasta za preuzimanje crkvenih službi u zadarskoj prvostolnici. U njoj se klerike poučavalo gramatici, koralnom i figuralnom pjevanju te ceremonijalnim činima. Primjerice, 1718. imenovan je kanonik Ivan Marija Ferrari za učitelja gramatike, a Alojzije Crivellari za učitelja koralnoga pjevanja u katedralnoj kaptolskoj školi.²⁴ Izgledno su se učitelji koralnoga pjevanja u zadarskoj katedrali izmjenjivali na toj službi. Primjerice, na nju je 1723. postavljen svećenik Bonifacije Vidali.²⁵ Zadarski nadbiskup Mate Karaman imenovao je 1746. za učitelja gregorijanskoga koralnog pjevanja Alojzija Crivellarija, za učitelja glazbe i figuralnoga pjevanja Šimuna Jurovića, a za učitelja gramatike u katedralnoj školi Ivana Armanija.²⁶ Nadbiskup Karaman sam je 1751. ispitivao znanje klerika u katedralnoj školi u koralnom pjevanju (*canto gregoriano*), pri čemu su klerici posvjedočili da već duže vrijeme nisu imali u kaptolskoj školi (*scola d'esso Capitolo*) redovite pouke iz pjevanja zbog odsutnosti učitelja, kanonika Crivellarija.²⁷ Nemar kanonika Alojzija Crivellarija nadbiskup je sankcionirao istoga dana te ga smijenio sa službe *magistro cantus gregoriani et chori huius Metropolitanæ*, a na njegovo mjesto postavio septemanara Sebastijana Nicolija.²⁸ Osim zadarske katedralne crkve, i kolegijalna crkva sv. Šimuna proroka u Zadru imala je svojega učitelja gregorijanskoga koralnog pjevanja.²⁹

Klerici su bili dužni redovito pohađati katedralnu školu, što se nije uvijek poštovalo. Pojedinci nisu marno izvršavali obvezu pohađanja te su ih nadbiskupi pozivali na poslušnost poglavarima i obvezu pohađanja gramatičke škole i koral-

²² Više o katedralnim kaptolskim školama i obrazovnim institucijama u Dalmaciji vidi u: Slavko Kovačić, *Iz povijesti škola i odgojnih ustanova* (Split: Književni krug, 2020).

²³ Usp. Maja Matasović, „Ad maiorem Dei gloriam ... I. dio. Vjerske knjige među svećenicima Senjsko-modruške biskupije polovicom 18. stoljeća”, *Povijesni prilozi* 28 (2009), br. 36: 131.

²⁴ Hrvatska (dalje: HR) – Arhiv Zadarske nadbiskupije, Zadar (dalje: AZDN) – fond 16/2 – Opći spisi Zadarske nadbiskupije/Ordinarijata, Liber extraordinariorum I. (1718. – 1733.) (dalje: LE I), fol. 16v-17r.

²⁵ ... *magisterium cantus gregoriani pro instruendis clericis*. HR-AZDN-16/2, LE I, fol. 155v.

²⁶ HR-AZDN-16/2, Liber extraordinariorum II. (1746. – 1767.) (dalje: LE II), fol. 21v.

²⁷ HR-AZDN-16/2, Liber mandatorum III (1741. – 1826.) (dalje: LM III), fol. 237.

²⁸ HR-AZDN-16/2, LM III, fol. 239r.

²⁹ HR-AZDN-16/2, LE I, fol. 244v.

noga gregorijanskog pjevanja.³⁰ Zabilježeni su slučajevi da su katedralni učitelji (najčešće kanonici i kvalitetnije obrazovani pripadnici nižega katedralnoga klera) odustajali od službe u slučaju nemarnoga odnosa klerika prema temeljnom obrazovanju. Primjerice, kanonik Ivan Jurović, koji je završio studij u Fermu, gdje je stekao licencijat iz teologije,³¹ zabilježen je 1732. u svojstvu učitelja klerika, u službi koju je obavljao već jedanaest godina. Zbog nemara pojedinih zadarskih klerika molio je nadbiskupa da ga oslobodi dužnosti i postavi drugoga učitelja u kaptolskoj školi.³² Rjeđe su u katedralnoj školi u Zadru tijekom 18. stoljeća zabilježeni učitelji koji nisu pripadali gradskom svećenstvu. U svojstvu učitelja klerika u zadarskoj katedrali zabilježen je 1757. dominikanac fra Ildefonso de Libardi, *maestro de ludi nel conuento di S. Domenico di questa Città*, kojega je dvije i pol godine prije izabrao na tu službu zadarski nadbiskup Karaman *insegnando a chierici stessi la gramatica indi la filosofia con frequenti circoli semipubblici e con due publiche conclusioni, data a ciascheduno la facoltà di arguire*.³³

Bez sumnje su klerici stjecali solidno znanje za vršenje svećeničke službe u zadarskoj katedrali, a nadareniji mladi svećenici redovito bi nastavljali studij na Apeninskom poluotoku.

Gradsko svećenstvo školovanje je nastavljalo na talijanskim učilištima, ponajviše u Padovi,³⁴ te u ilirskim kolegijima u Loretu,³⁵ Fermu³⁶ i Rimu (Zavod sv. Jeronima).³⁷ Tek je jedan zadarski svećenik, Matej dell'Aqua, pohađao u 18. stoljeću nadbiskupijsko sjemenište u Bariju, a potom u Paviji doktorirao iz obaju prava i teologije.³⁸ Dominikansko učilište u Zadru također je bilo odredište studiranja zadarskoga svećenstva. Svećenik plemićkoga podrijetla Dominik Bortolazzi nakon završenoga školovanja u Florijevu sjemeništu studirao je filozofiju i teologiju na zadarskom učilištu otaca dominikanaca.³⁹ Još jedan plemićki sin, Antun Pasquali Pima, nakon školovanja u gramatici i retorici u nadbiskupijskom sjemeni-

³⁰ ... di frequentar le Scole della gramatica, e canto gregoriano come l'incombe. HR-AZDN-16/2, LE I, fol. 181v.

³¹ HR-AZDN-16/2, LE II, fol. 189r.

³² ... e perche dall'ignoranza de chierici neglientissimi nella frequenza scolastica non sia in alcun tempo incolpato il maestro. HR-AZDN-16/2, LE I, fol. 334r.

³³ HR-AZDN-16/2, LE II, fol. 214r.

³⁴ HR-AZDN-16/2, LE I, fol. 26v-27r.

³⁵ HR-AZDN-16/2, LE I, fol. 238r.

³⁶ HR-AZDN-16/2, LE I, fol. 109v-110r.

³⁷ HR-AZDN-16/2, LE I, fol. 245v.

³⁸ Barii in Archiepiscopali Seminario per triennium humaniaribus litteris, ac philosophiae operam dedisse, tandem Paviae (Pavia) in Almo Ghisleriorum Collegio alumnum per quinquennium extississe, ibique utriusque juris, et theologiae facultatibus. HR-AZDN-16/2, LE II, fol. 216r.

³⁹ HR-AZDN-16/2, LE II, fol. 366r.

štu u Padovi studirao je kod zadarskih dominikanaca filozofiju i teologiju.⁴⁰ Po povratku odnosno završetku studija gradsko je svećenstvo redovito preuzimalo učiteljske službe u katedralnoj školi i Florijevu sjemeništu, službe javnih učitelja, kao i službu kateheta za zadarsku djecu i mladež u 18. stoljeću.⁴¹

U radu Florijeva sjemeništa – *in hoc Seminario Jadrensi* – u službi učitelja češće su zabilježeni svećenici iz drugih (nad)biskupija, poput primjerice Ivana Maffeya, splitskoga svećenika i učitelja humanistike, filozofije i teologije.⁴² U učiteljskoj službi pridružio mu se 1724. milanski svećenik Petar Bailo (*presbyterum Mediolanensis Dioecesis*), koji je u sjemeništu poučavao gramatiku.⁴³ Splitski svećenik i kasniji zadarski nadbiskup Mate Karaman vršio je službu učitelja humanistike, retorike i filozofije u Florijevu sjemeništu. No, zabilježeno je da Karaman nije poučavao samo đake sjemeništa nego i ostale gradske mladiće – *bonis artibus alumnis et aliis adolescentibus dictum seminarium frequentaribus* – što je dovoljno svjedočanstvo da su sjemenišnu školu pohađali i đaci laici, odnosno oni koji se nisu spremali za svećeništvo.⁴⁴

Upravo u vrijeme nadbiskupa Karamana otvoreno je u Zadru glagoljaško sjemenište, prema zamisli nadbiskupa Zmajevića, koje je započelo s radom u svibnju 1748. godine. Karaman je odmah prionuo pravnom rješavanju pitanja nadarbina opatija sv. Petra u Osoru i sv. Krševana u Zadru, dodijeljenih u svrhu održavanja sjemeništa, te je za taj posao imenovao zastupnike u Veneciji Benedetta Spinellija i Bonaventuru Bernardija iz Splita.⁴⁵ Prvi imenovani rektor i lektor teologije bio je don Ivan Petani.⁴⁶ Kanonik Ivan Bassi studirao je bogoslužje (*Sacri Riti*), a bio je imenovan rektorom glagoljaškoga sjemeništa u Zadru, prema svjedočanstvu iz 1782., no nije navedeno u kojem razdoblju.⁴⁷ Moguće je da je Bassi na toj službi bio prethodnik zadarskoga kanonika Josipa Calvija, koji je izabran za rektora glagoljaškoga sjemeništa u Zadru 15. ožujka 1782.⁴⁸

O paralelnom radu Florijeva sjemeništa, glagoljaškoga sjemeništa i katedralne škole od sredine 18. stoljeća u Zadru svjedoči zapis o Mihovilu Trialiju, koji je po završetku školovanja u Loretu preuzeo u zadarskoj katedralnoj crkvi službu

⁴⁰ HR-AZDN-16/2, LE II, fol. 376v-377r.

⁴¹ ... *magistrali officio in hac civitatis ad juvenum, pueroumque, nedum litterariam, sed et christianam instructionem fungatur*. HR-AZDN-16/2, LE I, fol. 127r.

⁴² HR-AZDN-16/2, LE I, fol. 34r.

⁴³ HR-AZDN-16/2, LE I, fol. 171v.

⁴⁴ HR-AZDN-16/2, LE I, fol. 247r; fol. 308r.

⁴⁵ HR-AZDN-16/2, LE II, fol. 55r; fol. 56r-v.

⁴⁶ HR-AZDN-16/2, LE II, fol. 83r.

⁴⁷ HR-AZDN-16/2, Liber extraordinariorum III (1769. – 1800.) (dalje: LE III), fol. 364-365.

⁴⁸ HR-AZDN-16/2, LE III, fol. 380.

učitelja i katehete klerika.⁴⁹ Triali je u Loretu doktorirao teološke znanosti, čime je stekao potrebne kompetencije te je ujedno poučavao gramatiku i humanistiku, a nedjeljom održavao redovite kateheze za djecu.⁵⁰ Ivan Carsana, kasniji zadarski nadbiskup, studirao je u Padovi.⁵¹ Bio je đak Florijeva sjemeništa, osobito nadaren u filozofiji, te je javno izlagao tezu, nakon čega je doktorirao teologiju. Preuzeo je službu lektora filozofije i moralne teologije u Florijevu sjemeništu, u kojem je poslije bio imenovan vršiteljem službe rektora.⁵²

Florijevo latinsko sjemenište bilo je mjesto stjecanja osnovnih humanističkih, filozofskih i teoloških znanja, koja su se širila na studijima Apeninskoga poluotoka.⁵³ Nužno ga je razlikovati od kaptolske katedralne škole, odnosno učiteljske službe zadarskih klerika.⁵⁴ Katedralnu školu razlikujemo od javne škole, u kojoj su učitelji također bili pripadnici gradskoga klera.⁵⁵ Trogirani Nikola Busotti svladao je vještinu retorike u Florijevu sjemeništu – *rhetoricis studii quam diligentissime in hoc Seminario Florio operam dedisse* – te je kao klerik poučavao zadarsku djecu gramatici,⁵⁶ a potom sedam godina i zadarsku mladež gramatici i humanistici.⁵⁷

O zauzimanju nadbiskupa Zmajevića za dobru edukaciju klerika najzornije svjedoči njegova opaska prilikom imenovanja prije spomenutoga svećenika učiteljem. Zmajević je naglasio da je ta zadaća od najveće važnosti.⁵⁸ Osim Florijeva sjemeništa i kaptolske katedralne škole, nadbiskup Zmajević otvorio je neku vrstu nadbiskupijske škole u svojoj palači, a prvi poznati učitelj bio je makarski plemić i svećenik Andrija Kačić, čija je zadaća bila poučavati klerike filozofiji i moralnoj teologiji.⁵⁹ Uz to, Kačić se pokazao kao vrsni kateheta, koji je prema Zmajevićevu svjedočanstvu priveo katoličkoj vjeri mnoge luterane i kalviniste

⁴⁹ ... *magistrale officium in instruendis clericis ne dum in litteram, sed etiam in christianae cathechesis studio laudabiliter sustinere.* HR-AZDN-16/2, LE I, fol. 375v.

⁵⁰ ... *donatum in erudiendis clericis huius civitatis in grammaticis studiis, humanioribusque litteris per plures annos elaborasse, dominicis diebus in educendis puellis christianam doctrinam se exercuisse et exercere.* HR-AZDN-16/2, LE II, fol. 95r.

⁵¹ HR-AZDN-16/2, LE II, fol. 10v-11r.

⁵² HR-AZDN-16/2, LE II, fol. 76r-v.

⁵³ HR-AZDN-16/2, LE I, fol. 103r.

⁵⁴ ... *clericorum ludi magistrum.* HR-AZDN-16/2, LE I, fol. 127r.

⁵⁵ ... *publicus ludi magistrum in exercendis pueris litterarum studio oppiduum.* HR-AZDN-16/2, LE I, fol. 138v (Josip Scarpì, 18. 6. 1723.).

⁵⁶ HR-AZDN-16/2, LE II, fol. 79v.

⁵⁷ HR-AZDN-16/2, LE II, fol. 162v.

⁵⁸ *Hinc eum Ecclesie nostre clericis (quod nobis inter maximas curas est) nostre que civitatis adolescentibus erudiendis proficuum, attentamque operam imperdentem.* HR-AZDN-16/2, LE I, fol. 34v.

⁵⁹ ... *a plausa phylosophiae, ac moralis theologiae in palatio nostro magisterium ad informandam ecclesiasticam juventutem.* HR-AZDN-16/2, LE I, fol. 109v.

koji su u sklopu germanskih jedinica unutar mletačkih postrojbi sudjelovali u Drugome morejskom ratu (1714. – 1718.), kao i mnoge shizmatike, odnosno pripadnike grčkoga obreda.⁶⁰ O postojanju neke vrste nadbiskupijske škole u palači nadbiskupa Zmajevića posvjedočio je i nadbiskup Mate Karaman 1747. u slučaju klerika Marka, sina plemića Šimuna Ivaniša iz Budve, koji je živio i školovao se u nadbiskupskoj palači u Zadru.⁶¹ Jednako je zabilježeno za Andriju Delvesija de Grampsija, sina Ivana iz *Sapatensis Dioecesis Albaniae Prouvinciae*, koji je po završetku studija u Fermu godinu dana boravio kod nadbiskupa Zmajevića⁶² te izgledno primao upute za svoju misionarsku službu u kraju, koji je Zmajeviću bio iznimno na srcu.

Svećenici katehete i stupnjevitost katehizacije u Zadru i na Pagu tijekom 18. stoljeća

U skladu s općecrkvenim odredbama, tijekom 18. stoljeća u Zadru je postojala diferencirana organizacija kateheze s jasnom distinkcijom katehiziranih po dobi (djece, mladeži i odraslih) i spolu. Osim katehizacije, učitelji su održavali korizmene i adventske propovijedi i pouke.⁶³ Ivan Armani pohađao je Florijevo sjemenište, a od 1751. do 1761. djelovao je kao kateheta djece.⁶⁴ Podatak svjedoči da se kateheza djece održavala redovito, u za to određene dane (*statutis diebus*). Kanonik Ivan Jurović, prema svjedočanstvu iz 1763., tijekom korizme svakodnevno je katehizirao varošku djecu i poučavao ih osnovnim vjerskim istinama.⁶⁵

Lovro Cicanti, nakon uspješnoga završetka studija u Fermu, gdje se usavršio u humanistici, skolastičkoj filozofiji i moralnoj teologiji, pokazao se kao vrsni kateheta u zadarskoj katedrali sv. Stošije.⁶⁶ Službu katehete (*cathechistae officio*) u Zadru obavljao je i opat Stjepan Leoni *pro animarum salute sollicitum*.⁶⁷ Zadarski kanonik Ivan Giusti, po završetku studija u Fermu, nekoliko je godina djelovao kao kateheta djece i učitelj zadarskih adolescenata u katedralnoj i crkvi sv. Silvestra u Zadru.⁶⁸

⁶⁰ HR-AZDN-16/2, LE I, fol. 110r.

⁶¹ ... *in aetate 21 annorum constitutum, spatio annorum quinque, et ultra defuncti Illustrissimo, ac Reuerendissimi Domini Vincentii Zmajeuich Archiepiscopi Predecessoris nostri commensalem fuisse, nunc uero studiorum causa in hac ciuitate moram trahere*. HR-AZDN-16/2, LE II, fol. 27r.

⁶² HR-AZDN-16/2, LE II, fol. 35r.

⁶³ HR-AZDN-16/2, LE I, fol. 147r.

⁶⁴ ... *in instruendi pueris statutis diebus in doctrina christiana*. HR-AZDN-16/2, LE II, fol. 181v; fol. 286v.

⁶⁵ ... *pueros suburbanorum fidei rudimenta docuisse, et docere*. HR-AZDN-16/2, LE II, fol. 318r.

⁶⁶ HR-AZDN-16/2, LE I, fol. 259.

⁶⁷ HR-AZDN-16/2, LE II, fol. 87v.

⁶⁸ ... *in Metropolitana Ecclesia, et in illa Sancti Siluestris in hac ciuitate de nostro mandato pueros christianam doctrinam edocuisse, et huius urbis adolescentes in grammaticis, et rhetoricis litteris erudiisse*. HR-AZDN-16/2, LE II, fol. 77r.

Jednako je zabilježeno da je Francesco Bono iz Brescie, kapelan sindika inkvizitora u Zadru, držao školu kateheze u crkvi sv. Šimuna za djecu, a za zadarske mladiće u crkvi sv. Dimitrija. O uspješnosti toga svećenika u *cathechistae officio*, napose djece, pohvalno se izrazio nadbiskup Karaman 1751. godine. Uz to, zabilježeno je da se u crkvi sv. Silvestra održavala zasebna kateheza za žene u 18. stoljeću.⁶⁹ Slično je zabilježeno 1782. da je kanonik pokorničar Mihovil Cetina, đak Ilirskoga kolegija u Loretu i doktor filozofije i teologije, održavao katehezu za djevojčice u crkvi sv. Dimitrija i sv. Silvestra.⁷⁰ Bio je vješt panegiričar i retoričar te je u crkvi sv. Dominika izlagao argumentirane rasprave iz filozofije i teologije te vršio službu učitelja glazbe u zadarskoj katedrali.⁷¹ Zadarski svećenik Ivan Galeno stekao je osnove gramatike, retorike, filozofije i moralne teologije u Florijevu sjemeništu te je u službi septemanara nedjeljom poučavao zadarsku djecu kršćanskom nauku.⁷²

Paška kolegijalna crkva Sv. Marije također je dala vrsne učitelje i katehete na Pagu. Zabilježen je tako Juraj Mirković u službi katehete djece, koju je obavljao svake nedjelje.⁷³ Paški primicerij Antun Fabijanić bio je đak nekoliko sjemeništa: u Zadru je primio prve pouke iz gramatike, u Anconi iz retorike, a u Rijeci iz filozofije, gdje je javno obranio tezu, te je naposljetku doktorirao teologiju u Padovi. Od 1747. do 1759. vršio je u Pagu službu javnoga učitelja te odgajao paške klerike i poučavao ih humanistici, vjeronauku i stezi.⁷⁴ Paški svećenik Josip Fačini uputio se 1755. na studij u Bresciu.⁷⁵ Ondje je uspješno završio studij i doktorirao teologiju, a potom 1759. preuzeo službu učitelja u školi za plemićku mladež u Brescii, koju je poučavao gramatici i humanistici te ujedno održavao katehezu za odrasle. Po povratku na Pag katehizirao je odrasle, a 1760. nadbiskup Karaman imenovao ga je učiteljem đaka u glagoljaškom sjemeništu u Zadru.⁷⁶

Arhiprezbiter i dugogodišnji paški vikar Antun Meštrović, doktor teologije i filozofije, đak Ilirskoga kolegija u Loretu, od 1743. do 1759. obavljao je službu katehete.⁷⁷ U službi kateheta djece na Pagu zabilježeni su 1761. i njegov prezimenjak

⁶⁹ HR-AZDN-16/2, LE II, fol. 121v-122r.

⁷⁰ HR-AZDN-16/2, LE III, fol. 366.

⁷¹ HR-AZDN-16/2, LE III, fol. 367.

⁷² ... *pueros dominicis diebus christianae doctrinae*. HR-AZDN-16/2, LE II, fol. 322v-323r; fol. 377v.

⁷³ ... *in sacra cathechesi pueris singulis dominicis radenda perutilem*. HR-AZDN-16/2, LE I, fol. 291v.

⁷⁴ ... *publicum magistrum electum fuisse*. HR-AZDN-16/2, LE II, fol. 250r-v.

⁷⁵ HR-AZDN-16/2, LE II, fol. 193v-194r.

⁷⁶ ... *tam in grammatica, quam in humanarum litterarum schola in Collegio Nobilium honorifice obiisse ... tum doctrinae christianae documentis adultos etiam multo tempore inbuisse*. HR-AZDN-16/2, LE II, fol. 287v.

⁷⁷ ... *rudibus cathechesim, atque doctrinam christianam omnibus diebus*. HR-AZDN-16/2, LE II, fol. 283r.

Šimun Meštrović te Grgur Grižanić, dok je Antun Vidolin poučavao paške klerike gregorijanskom koralnom pjevanju.⁷⁸

O stupnjevitosti kateheze prema dobnim skupinama, što je, čini se, ovisilo i o stupnju edukacije pojedinoga svećenika, svjedoči primjer paškoga svećenika Antuna Škarbića, koji je najprije osam godina katehizirao djecu (*pueros sacre catechesi instituisse*), a nakon što je završio studij filozofije i teologije u Veneciji po povratku na Pag komuna ga je izabrala za katehetu i učitelja adolescenata.⁷⁹

Poslije su u svojstvu kateheta djece na Pagu zabilježeni svećenici Antun Luka Meštrović (*pluribus annis pueros in doctrina christiana erudiisse*),⁸⁰ Antun Klapčić, Ivan Benzia, Ivan Meštrović, Antun Sabalić, Nikola Jadručić, koji je ujedno vršio dužnost učitelja paških klerika u gramatici i retorici,⁸¹ te Ivan Paro.⁸² Filip Radaković paralelno je vršio službu katehete za djecu i odrasle.⁸³

Svećenstvo katedralne crkve sv. Stošije u Zadru, kao i ono kolegijalne crkve sv. Šimuna te kolegijalne crkve Sv. Marije na Pagu, odigralo je osim duhovno-pastoralne i obrazovnu ulogu tijekom povijesti. Školovanje izvan hrvatskih granica (Rim, Padova, Venecija, Fermo, Loreto, Brescia, Udine...) omogućilo im je stjecanje novih znanja, upoznavanje s recentnim tiskanim izdanjima iz različitih znanstvenih područja (teologija, filozofija, matematika...) te su po povratku u domovinu nastavili educirati u katedralnim školama i sjemeništima. Osim toga, katehizacija puka – svih uzrasta – bila je temeljna odrednica učenoga svećenstva te je, primjerice, u izvornicima zabilježeno da su pojedini nedjeljom propovijedali u katedralnim i kolegijalnim crkvama na talijanskom jeziku za vojnike, a na hrvatskom za varoški puk.⁸⁴

Privatne škole klera i učitelja laika za pučkoškolce u Zadru u prvoj polovini 18. stoljeća

U istraženom arhivskom gradivu osobita pozornost usmjerena je na analizu zapisa iz 1722., iz vremena zadarskoga nadbiskupa Vicka Zmajevića, za kojega se već utvrdilo da mu je obrazovanje klerika bilo jedna od temeljnih zadaća. Zmajević je u suradnji s mletačkim vlastima obnašao službu nadzornika škola u Zadru,

⁷⁸ HR-AZDN-16/2, LE II, fol. 287r.

⁷⁹ ... *in patria uero a comunitate ad instruendos adolescentes praeceptorum electum fuisse*. HR-AZDN-16/2, LE II, fol. 302r.

⁸⁰ HR-AZDN-16/2, LE II, fol. 352v.

⁸¹ HR-AZDN-16/2, LE II, fol. 353r-354v.

⁸² HR-AZDN-16/2, LE II, fol. 356r.

⁸³ ... *pueros ed adultos doctrina christiana erudiisse*. HR-AZDN-16/2, LE II, fol. 356v.

⁸⁴ ... *qualibet Dominica Italico sermone ad milites, ac quorumque die festo Illyrice ad suburbanos conciones habere*. HR-AZDN-16/2, LE II, fol. 171v.

osim u Florijevu sjemeništu, koje je spadalo pod izravnu jurisdikciju državnih vlasti, točnije magistrature *Procuratori di San Marco de supra* u Veneciji.⁸⁵

Tijekom srpnja i rujna 1722., očito zbog potrebe, ovlastio je nekoliko zadarskih klerika da u svojim kućama otvore privatne škole, usmjerene prvenstveno poučavanju zadarske djece literarnim osnovama (čitanje, pisanje, računanje) te istinama katoličke vjere. Iz Zmajevićevih dopusnica dade se ponešto zaključiti o stupnjevitosti temeljnoga obrazovanja djece i mladih u Zadru tijekom 18. stoljeća, ovisno o kompetenciji pojedinoga klerika. Primjerice, padovanski đak i doktor obaju prava Josip Scarpi preuzeo je 28. srpnja 1722. službu javnoga učitelja u Zadru za poučavanje djece i mladih.⁸⁶ Sposobnijim i nadarenijim klericima, primjerice đakonu Ivanu Juroviću 24. kolovoza 1722., Zmajević je dopustio da u svojim kućama otvore privatnu pučku školu.⁸⁷ Istoga dana dao je mansionaru zadarske kolegijalne crkve sv. Šimuna Marku *Mersio* dopusnicu za otvaranje privatne pučke škole u vlastitom domu, s naznakom da će se djecu u njoj poučavati osnovama (*primis rudimentis*) i dobrom ponašanju (*bonis moribus*),⁸⁸ što svakako treba razlikovati od pojma poučavanja pismenosti (*litteris*) i prakticiranju kršćanskoga života (*bonis christiane vitae moribus*).

Osobito vrijedan povijesni podatak sadržan je u dopusnici od 27. kolovoza 1722. o otvaranju zasebnih privatnih pučkih škola za dječake i djevojčice bračnom paru Ivanu i Jeronimi Lupis,⁸⁹ što je dostatan pokazatelj o nadbiskupovu nadzorništvu

⁸⁵ Više o Florijevu sjemeništu u Zadru: Zdenko Dundović, „Florijevo sjemenište u Zadru – prilog poznavanju njegova otvorenja i djelovanja”, *Croatica Christiana periodica* 44 (2020): 87-110; Zdenko Dundović, „Još o Florijevu sjemeništu u Zadru”, *Croatica Christiana periodica* 47 (2023): 1-21.

⁸⁶ *Vincentius universis, et singulis ad quos presentes nostre pervenerine fidem facimus, et attestamur dilectum nobis in Christo filium Josephum Scarpi Patavini Licei juribus utriusque doctorem, cives Jadransis et de corpore urbani cleri nostri, scientia sanam morum probitate, ac sacerdotalis uitae honestate praeditus ad bonorum exemplum nostrumque solatium praelevare dignum propterea consemus, qui magistarli officio in hac civitatis ad iuvenum, pueroumque, nedum litterariam, sed et christianam instructionem fingatur.* HR-AZDN-16/2, LE I, fol. 127r.

⁸⁷ *Vincentius episcopus tibi dilecto nobis in Christo filio Joanni Jurovich Diacono nostro familiari, scientia, probitate, bonisque moribus ornato, ut in domo tua scholam aperire et pueros litteris, bonisque christiane vitae moribus instruere possis, ut valeas tenere presentium facultate impartimus.* HR-AZDN-16/2, LE I, fol. 128r.

⁸⁸ *Vincentius episcopus dilecto filio Marco Mersio sacerdoti et mansionario ecclesie nostre collegiate Sancti Simeonis Justi Prophetae, qui post lapsum et exemplarem poenitentiam laudabilia dedissi modestiae augmenta, ut in domo tua scholam aperire, et pueros nedum primis rudimenti, sed etiam bonis moribus instruere possis valeas, tibi tamquam ad hoc munus idoneo facultatem, et licentiam impartimur.* HR-AZDN-16/2, LE I, fol. 128r.

⁸⁹ *Vicenzo episcopo a qualunque le presenti nostre peruenirano facciamo ampla, et indubitata fede qualmente Domino Zuanne Lupis morante da molt'anni in questa città ha sempre dati evidenti segni del suo vivere marigerato con Christiana pietà verso il Signor Iddio, e buon esempio al mondo, cosi pure la sua consorte Gerolima donna dotata qualmente di probita, e modestia, e di singolare attenzione all'esercitio della dotrina christiana, degno per certo l'uno e l'altro et egualmente idonei per esercitare la scuola quello alli putelli nel leggere scrivere, e conteggiare, e questa alle putte anco nello stesso*

nad crkvenim i javnim pučkim školstvom u Zadru. Isto potvrđuje dopusnica izdana 9. rujna 1722. Giuseppeu Cassaniju za otvaranje pučke škole za dječake da bi naučili pisati, čitati i računati te bili poučeni temeljnim istinama katoličke vjere.⁹⁰

U dopusnicama je jasno naznačeno da su učitelji laici dostatno obrazovani i kapacitirani za zadaću obrazovanja i katehizacije zadarske djece. Dakle, od srpnja do rujna 1722. nadbiskup Zmajević izdao je tri dopusnice za otvaranje pučkih škola klericima te dvije dopusnice za učitelje laike, a s obzirom na njihov sadržaj može se zaključiti da su pučke škole zadovoljavale sve potrebe urbane, staleške, jezične i dobne diferencijacije pučkoškolaca u Zadru tijekom 18. stoljeća. Uz to, relativno visok broj (5) novih privatnih (i javnih) pučkih škola osnovanih 1722. svjedoči o očitoy potrebi za njihovim djelovanjem u Zadru, iako se zasad ne može konkretnije reći o kvaliteti njihova programa i djelovanja, kao ni o kvantitativnom udjelu gradske djece koja su ih pohađala.

O Zmajevićevoj brizi za katehizaciju djece i mladih na području Zadarske nadbiskupije, što je i osobno prakticirao, najzornije svjedoči izrazito pohvalno pismo generalnoga providura Zorzija Grimaniya o zadarskom nadbiskupu datirano 1. lipnja 1733., uz jasne odredbe i poticaj roditeljima da djecu redovito šalju na katehezu. Pritom je generalni providur svima koji bi nadbiskupova zalaganja oko katehizacije djece osporavali bilo djelom bilo riječju zaprijetio teškim kaznama zatvora ili galije.⁹¹ Stoga se može utvrditi da su katehetska zalaganja nadbisku-

---

esercitio, e nella dottrina christiana impartendoli perciò la facolta necessaria. HR-AZDN-16/2, LE I, fol. 128r-v.

⁹⁰ *Domino Giuseppe Cassani morante in questa città, e huomo di buona uita ed esemplari costumi, di professione cattolica, capace, e sufficiente gl'instruzione de fanciuli nello scriuere, leggere, e conteggiare, et nella Dottrina christiana, e costituito tale, gl'habbiamo rilasciato le licenza, perche possa continuare in tal esercitio.* HR-AZDN-16/2, LE I, fol. 129v.

⁹¹ *Noi Zorzi Grimani per la Serenissima Repubblica di Venezia Proueditor Generale della Dalmatia et Albania. Inuigla con Santo Zelo questo Monsignor Arciuescouo Zmaieuch per la coltura perfetta dell'anime e per l'istruzione necessaria à fedeli de Sacri Diuini instituti. Ad' esempio della Serenissima Città Dominante hà egli stabilita con adattate regole la Pratica, che riguarda l'educazione à figliuoli della Christiana Dottrina per nutrimento salutare dell'innocenza, che succhiando in età tenera il latte de Cattolici Dogmi, stabilisce neg'animi la Religione, l'osseruanza à Diuini precetti, e la moderacion de costumi. Secondando però noi coll'Autorità nostra Opera, non meno Pia, che necessaria, e condescendendo la Carica alle Pastoralis premure del Prelato per lò stabilimento della medesima, decretando terminiamo, e terminando Comandiamo, che chi si sia non ardisca impedire la raccolta de fanciulli agl'Operarij, che ne gironi festiui sono deputati andar in giro per la Città portando anzi alli stessi tutto il rispetto in occasione di tale pio Esercitio, confidando anzi, che li genitori approfitterano dell'esortationi del Prelato, con far, che li proprij figliuoli seguano gl'altri, ò passino alla Chiesa per esser instrutti, e riportar quel frutto, che nelle altre Città Catoliche, si uede con garra lodeuole, con seguito da fedeli. Chi anche coraggio di sturbare il feruore d'essi Operarij, ò con fatti, ò con parole, sarà dà Noi corretto Criminalmente, con Prigione, ò Galera. Il presente in tanto registrato nella Segretaria Nostra douerà esser Pubblicato, et affiso nelli Posti Principali della Città à chiara intelligenza d'ogn'uno, e trasmesso agl'Illustrissimi Rettori, per farlo in Nostra assenza inuiolabilmente esegutio. In quorum fide etc.*

pa Zmajevića poticali, promovirali i snagom državnoga zakona štilili mletački predstavnici vlasti. U isto vrijeme važno je istaknuti da su ta zalaganja bila posve u skladu s uputama crkvenoga učiteljstva na koje je 1742. podsjetio papa Benedikt XIV.⁹²

Na izvorima katehetske literature

Različiti pojmovi uporabljeni u Zmajevićevim dopusnicama idu u prilog tezi o stupnjevanju odgojno-obrazovnoga i katehetskoga odgoja, odnosno upućuju na to da su u njega bila uključena djeca različitih dobnih skupina koju se poučavalo kršćanskom nauku (*Dottrina cristiana* – kršćanski nauk) odabirući primjereni obrazovno-katehetski sadržaj.

Jasno je da su se spomenuti svećenici i laici pri održavanju vjerske pouke služili određenim predlošcima postojeće katehetske literature, koja im je izgledno bila dostupna i u zadarskim knjižnicama. U redovima zadarskoga klera bilo je svećenika vičnih tiskarskom umijeću, o čemu svjedoči slučaj svećenika Ivana Dominika Alteija. Altei je prvotno bio zadarski klerik, a potom je prešao u Korčulu te postao svećenik Korčulanske biskupije. Otac mu je bio zadarski tiskar i knjižničar (*ars bibliopola*) Francesco Altei,⁹³ a to je umijeće prenio na sina svećenika.⁹⁴ Ivan Dominik Altei rapidno je napredovao u crkvenoj karijeri te je 1783. zabilježen kao *službeni teolog* Paola Boldùa, generalnoga providura u Zadru.⁹⁵ Uz to, postao je kanonik Skradinske biskupije te konačno i (posljednji) skradinski biskup početkom 19. stoljeća, o kojem su se nizale riječi hvale zbog moralnih i socijalnih odlika koje su ga resile.⁹⁶

Dana di Zara li primo Giugno 1733. L.S.D.N. (Locum Sigilli Domini Nostri) Zorzi Grimani Proueditor Generale. HR-AZDN – fond 18/9 – Prvostolni kaptol sv. Stošije u Zadru, Razno/Varie 14. st./1955, kut. 47, br. 107.

⁹² Usp. Benedetto XIV., Enciclica *Etsi minime*, 7. 2. 1742., br. 7.

⁹³ *Io don Luca Zuitnich canonico di questa Metropolitana Chiesa con licenza de R.R. Curati ho batezato un bambino nato da leggitimo matrimonio il di 21 Luglio p.p. figlio di Francesco Altei, e Catarina Gratioli, patrini la Signora Collonela Margarita Cara, et il signor Giovanni Antonio Salida, Primario di Segreteria di S. E. Proueditore General Dolfin, el qual bambino ho posto nome Giovanni Maria Dominico.* HR-AZDN – fond 43 – Zbirka matičnih knjiga i parica Zadarske nadbiskupije, 1569./2010., Župa sv. Stošije – Zadar, Liber baptizorum XVI (1727. – 1737.), fol. 149v.

⁹⁴ *Joannes episcopus dilecto nobis in Christo Joanni Dominico Mariae Francisci salutem in Domino exposata nobis nuper pro parte tui petitis continebat, quod tu ex accidenti, occasione scilicet artis bibliopolae, quam Pater tuus exercebat in hac ciuitate ortum habueris, et in hac Metropolica ecclesia baptismum susceperis die 4 Augusti 1737.* HR-AZDN-16/2, LE II, fol. 169r.

⁹⁵ HR-AZDN-16/2, LE III, fol. 388.

⁹⁶ Usp. Krešimir Čvrljak, „Pisma Giacoma de Concine iz Skradina i s Visovca 1804.,” *Mogućnosti* 40 (1993), br. 3-4: 148.

Na temelju opisa organizacije i provođenja odgojno-obrazovne prakse u Zadru i Pagu, podataka o školovanju klerika te analize saznanja o katekizamskoj literaturi tadašnjega vremena moguće je utvrditi postojanje nekoliko njezinih glavnih izvora na zadarskom području. Naime, u doba katoličke obnove afirmirala su se dva temeljna smjera u oblikovanju katekizama: tzv. četverodijelni ili peterodijelni katekizmi (Vjerovanje – Molitva – Zapovijedi – Sakramenti +/- [Bogoslovne kreposti, itd.]) i trodijelni katekizmi (dogma – moral – milost). Potrebno je naglasiti da se druga shema (tripartitna) afirmira posebice od 17. stoljeća i da se u biti razlikuje od prve u trećem dijelu, koji donosi sadržaj o sakramentima i molitvi kao sredstvima milosti.⁹⁷ Na osnovama prvoga smjera razvile su se tri najrasprostranjenije katehetske tradicije u razdoblju katoličke obnove, čiji su autori bili Petar Kanizije (1521. – 1597.), Robert Bellarmin (1542. – 1621.) i sastavljači tzv. Rimskoga katekizma (*Catechismus ex Decreto SS. Concilii Tridentini ad Parochos*, 1566.).⁹⁸ Međutim, različite strukture katekizama koje su prevladavale od 16. do 18. stoljeća nisu izvorna konstrukcija autora niti su oblikovane po uzoru na sustavne teološke rasprave. One su rezultat stoljetne prakse Crkve, usmjerene na različite oblike i načine prenošenja postupno prikupljene baštine objavljene Istine i prakse kršćanskoga života te imaju snažan teološki temelj. Ovisno o kontekstnim prilikama i geopolitičkim odnosima, spomenute su katehetske tradicije različito utjecale na procese prenošenja vjere u pojedinim kontekstima, a u skladu s potrebama vjerske pouke bile su često podvrgnute prilagodabama.

S obzirom na to da je Zadar u prošlosti bio važno glagoljaško središte, a u njemu je zadarski nadbiskup Vicko Zmajević osnovao glagoljaško sjemenište u prvoj polovini 18. stoljeća, ne čudi da su na zadarskom području, kao uostalom i na prostoru osobito Istre i Kvarnera, ostali sačuvani hrvatski prijevodi fragmenta katekizamske literature, većinom pisani glagoljicom, koji se danas čuvaju u Arhivu HAZU, a o kojima je opširno izvijestio Vjekoslav Štefanić.⁹⁹ Izgledno je da su za teološko poučavanje budućih klerika, odnosno svećenika glagoljaša na zadarskom, istarskom i kvarnerskom području, a potom podjednako njima za katehizaciju u povjerenim im župama.

⁹⁷ Usp. Biancardi, Gianetto, *Storia della catechesi*, 39.

⁹⁸ Usp. Pietro Braidò, *Lineamenti di storia della catechesi e dei catechismi. Dal „tempo delle riforme“ all'età degli imperialismi (1450-1870)* (Torino: Editrice Elledici, 1991), 19.

⁹⁹ Primjerice, sačuvan je glagoljski Kuzmičev zbornik crkvenih govora i kršćanskog nauka (1724. – 1725.) (samostan trećoredaca sv. Ivana u Zadru, samostan trećoredaca sv. Pavla na Školjiću, Sutomišćica), glagoljski zbornik duhovne građe s kraja 17. stoljeća iz Sukošana, glagoljski priručnik moralne teologije iz druge polovine 18. stoljeća iz Sali na Dugom otoku, glagoljski zbornik kršćanskoga nauka iz moralke iz druge polovine 18. stoljeća iz Brbinja na Dugom otoku, glagoljski Grdovićev zbornik s početka 18. stoljeća iz Sutomišćice (Poljana), kršćanski nauk mletačkoga patrijarha Lorenza Priolija iz druge polovine 18. stoljeća, prijepisi iz M. Divkovića, *Nauk karstianski s mnoziemi stvari duhovniemi* (Mleci, 1616.) fra Antona Depope s Krka iz prve polovine 17. stoljeća i mnogi drugi. Usp. Vjekoslav Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije*, sv. I (Zagreb: JAZU, 1970), 204-206, 211-212, 262-267; Vjekoslav Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije*, sv. II (Zagreb: JAZU, 1970), 62-64, 65-66, 69-77, 77-78.

Belarminovska katehetska tradicija

Osim općecrkvenih izvora katehetske prakse¹⁰⁰, prvo i najrasprostranjenije nadahnuće za katehizaciju u južnoj Hrvatskoj bila su upravo katehetska djela kardinala Roberta Bellarina.¹⁰¹ Tome je osobito doprinio privilegij prava na tiskanje koji mu je 15. srpnja 1598. dodijelio papa Klement VIII., a koji se obnavljao svakoga desetljeća do 17. kolovoza 1727., kad je Benedikt XIII. taj privilegij učinio trajnim. Naposlijetku je njegovu uporabu 1742. ozakonio papa Benedikt XIV. istaknuvši:

„[...] u prenošenju kršćanskog nauka treba se koristiti knjižicom koju je napisao kardinal Bellarmin [...]. Pažljivo pregledan u posebnoj Kongregaciji imenovanoj za tu svrhu i odobren, naredio je sam papa Klement da se objavi, s vrlo valjanom nakanom da svi kasnije slijede istu i jedinstvenu metodu poučavanja i učenja kršćanskog nauka. Nema ničeg poželjnijeg od te jednoličnosti, ničeg prikladnijeg i korisnijeg nego da se spriječi potajno uvođenje pogrešaka u mnogostrukoj raznolikosti katekizama.”¹⁰²

Ta činjenica, kako navodi Braidio, doprinijela je ujednačenosti sadržaja i metoda, ali je također stvorila velike prepreke napretku i mogućim inovacijama u razvoju kateheze.¹⁰³ No, i prije navedene Papine odredbe Bellarminova su katehetska djela bila dobro poznata na hrvatskom jugu. Naime, autor prvoga hrvatskog katekizma, Aleksandar Komulović (1548. – 1608.), već je 1603. u Rimu objavio prijevod maloga Bellarminova katekizma pod naslovom *Nauk karstianski kratak*, koji je potom objavljivan u mnogo izdanja i preradbi sve do početka 20. stoljeća. Kako ističe Trstenjak, taj je prijevod 1617. doradio Bartol Kašić te je postao „najrašireniji katekizam u južnoj Hrvatskoj”.¹⁰⁴ Prema dosadašnjim spoznajama, taj Kašićev prijevod je izgubljen, a postoji onaj iz 1633., u kojem je moguće uočiti utjecaj kompilacije maloga katekizma koji je priredio Matija Divković (*Nauk kar-*

¹⁰⁰ Biblija i njezini komentari; dokumenti Tridentskoga koncila; Misal; evanđelistar; Rimski ritual ili obrednik; brevijar; propovjednička literatura; pjesmarice; molitvenici; sažeci temelja vjere i molitveni obrasci zajedno s uputama za čitanje; sheme za ispit savjesti; misijski priručnici i slično.

¹⁰¹ Najpoznatiji su sljedeći Bellarminovi katekizmi: *Dottrina cristiana breve perché si possa imparare a mente* (Kratki kršćanski nauk koji treba naučiti napamet; Rim, 1597.), namijenjen djeci i jednostavnim ljudima, tzv. Mali katekizam, i *Dichiarazione più copiosa della Dottrina Cristiana* (Obilnija izjava kršćanskoga nauka; Rim, 1598.), djelo namijenjeno svećenicima, učiteljima i katehetama koji poučavaju djecu i druge jednostavne osobe, tzv. Veliki katekizam. U njima je sadržaj izložen u četiri dijela: Vjeronanje; Molitva; Zapovijedi; Sakramenti. Usp. Braidio, *Lineamenti di storia della catechesi e dei catechismi*, 82-86.

¹⁰² Benedetto XIV., Enciclica *Etsi minime*, 7. 2. 1742., br. 17. Prijevod: M. Mohorić.

¹⁰³ Usp. Pietro Braidio, *Storia della catechesi*, 3: *Dal tempo delle riforme all'età degli imperialismi (1450-1870)* (Roma: LAS, 2015), 235.

¹⁰⁴ Tonči Trstenjak, „Komulović Aleksandar”, u: *Religijsko-pedagoško katehetski leksikon*, ur. Marko Pranjić (Zagreb: KSC, 1991), 373.

stianski s mnoziemi stvari duhovniemi i vele bogolubniemi koi nauk od Ledesmova i Belarminova Nauka uiedno stisnu, Venecija, 1616.). Osim toga, isti je katekizam bio dostupan i u prijevodu Rafaela Levakovića pod nazivom *Nauk karstjanski kratak da se može lasno na pamet naučiti*, a bio je izdan 1628. u Rimu na glagoljici te već 1629. na ćirilici. Prijevod maloga Bellarminova katekizma, za potrebe onih koji poučavaju djecu i druge jednostavne osobe, sastavio je i Ivan Tomko Mrnavić te ga objavio u Rimu 1637. pod naslovom *Nauk karstjanski složen po prisvitlom gospodinu Rubertu Bellarminu*. Taj je prijevod poslužio kao predložak mnogim kasnijima, a tiskan je još 1661. u Rimu, a 1666. i 1702. u Veneciji. Isti je prevoditelj zaslužan i za prijevod Bellarminova velikoga katekizma, koji je 1627. objavio u Rimu pod naslovom *Istumačenje obilnie nauka karstjanskoga složeno zapovidju S. O. P. P. Klementa VIII od prisvitloga g. Roberta Bellarmina*. To je djelo doživjelo više izdanja, a 1718. otisnuto je u Zagrebu i latinsko izdanje velikoga Bellarminova katekizma, dok se prijevodi maloga katekizma, kao i oni bliski toj tradiciji, nastavljaju izdavati tijekom cijeloga 18. stoljeća.¹⁰⁵

O rasprostranjenosti Bellarminove tradicije na hrvatskom jugu svjedoči i Biblioteka Stolnog kaptola sv. Stošije, u kojoj nalazimo ne samo spomenute katekizme prvoga razdoblja posttridentske obnove nego i druga njegova djela od velikoga katehetskog značenja,¹⁰⁶ među kojima se ističe prijevod djela *Expositio Symboli apostolici*,¹⁰⁷ u kojem se osim izlaganja članaka Vjerovanja donose upute za propovijedanje, oštro kori nemar onih koji ne obavljaju dužnost poučavanja i jasno ističe da za spasenje nije dovoljna samo implicitna vjera.¹⁰⁸ Ista je činjenica, o rasprostranjenosti belarminovske katehetske tradicije, utvrđena i u talijanskoj katehetskoj literaturi u razmatranom razdoblju, što odgovara poveznicama koje su postojale u odnosu na tadašnje političke i crkvene odnose između Venecije i

¹⁰⁵ Usp. Franjo Emanuel Hoško, *Negdašnji hrvatski katekizmi* (Zagreb: Salezijanski provincijalat, 1985), 164-167, 171-172. Kronološki popis katekizama u: Josip Jakšić, *Četiri stoljeća hrvatskog katekizma* (Zagreb: Nadbiskupski duhovni stol, 1995), 88-100.

¹⁰⁶ Usp. Biblioteka Stolnog kaptola sv. Stošije, Zadar (dalje: BSK-ZD), Roberto Bellarmino, *Risposta a due libretti senza nomi d'autori*, 1606., br. 1723 (1138); *Dottrina cristiana breve. Composta per ordine di nostro Signore Papa Clemente Ottavo dall eminentis. e reverendis. Roberto Cardinale Bellarmino della Compagnia di Gesù. Rivista e approvata dalla Congreg. Della Riforma... Ristam. per ordine dell'Illust. e Reverendis. Giovanni Andrea Balbi, Vescovo di Pola*, Venezia, MDCCLII, br. 2057 (1398).

¹⁰⁷ Usp. Luis Resines, „Bellarmin Robert”, u: *Religijsko-pedagoško katehetski leksikon*, ur. Marko Pranjčić (Zagreb: KSC, 1991), 68.

¹⁰⁸ Usp. BSK-ZD, *Istumacenyje Symbola apostolskoga, to yest Virrovanya Privisokoga i Pripočtovnoga Gospodina Gardinala Bellarmina, prineseno u slovinski Yazik Po Prisvitlomu Gospodinu Petru Gaudencziu alli Radovcichiu Splichianinu, Biskupu Rabskomu*, V Rimu, Lito 1662, br. 594. Tumačenje Vjerovanja na hrvatski je preveo splitski kanonik Petar Radovčić, koji se potpisivao i kao Petar Gaudencziv, odnosno Petrus Gaudentius (Split, 1572. – Rab, 1664.). Papa Urban VIII. imenovao ga je biskupom Raba. Osobito se brinuo za vjersko prosvjećivanje svojih vjernika. Preveo je i Bellarminovu pripravu za dobru smrt *Nauk za dobro umriti ... istomačen u dalmatinski jezik* (1658.), *Ushodište za uzajati na poznanje Gospodina Boga*, a njegov prijevod velikoga Bellarminova *Katekizma* doživio je i drugo izdanje (1709.). Usp. Hoško, *Negdašnji hrvatski katekizmi*, 167.

Zadra, kao i mjestima formacije zadarskoga gradskoga klera. Važno je, međutim, istaknuti odnosno na razvoj situacije u talijanskom kontekstu da su se u 18. stoljeću uz široku uporabu Bellarminovih tekstova tiskali još neki vrlo važni katekizmi,¹⁰⁹ no zbog njihove brojnosti teško ih je kategorizirati.¹¹⁰ Općenito, može se utvrditi da u to vrijeme svaka biskupija ima neki svoj katekizam (prijevod, kompilaciju ili original), iako su svi oni imali mnogo zajedničkih elemenata.¹¹¹

S tom su se literaturom, toliko raznolikom, a opet prepoznatljivo sličnom, zasigurno susretali i zadarski svećenici, što je onda nužno utjecalo i na njihov izbor literature kojom su se nadahnjivali i/ili služili u oblikovanju vlastite katehetsko-pastoralne prakse. Primjerice, to je osobito vidljivo kod predstavnika barokne katekizamske literature u nas Tome Babića (1680. – 1750.), koji u svojem opširnom kršćanskom nauku *Cvit razlika mirisa duhovnoga*, tiskanom u Veneciji 1726., u narodu poznatijem pod imenom *Babuša*, slijedi belarminovsku katekizamsku tradiciju. Skradinski franjevac to je svoje djelo, koje je do kraja 19. stoljeća doživjelo sedam izdanja, posvetio upravo zadarskom nadbiskupu Vicku Zmajeviću.¹¹² Kako ističe Samac: „*Cvit* ostaje veliko katehetsko djelo, koje bi i danas, pretočeno u suvremeni hrvatski jezik i popunjeno novom teološkom misli, moglo biti od koristi za svakoga”.¹¹³

¹⁰⁹ Uglavnom se možemo prisjetiti nekih važnijih autora koji su vjerojatno bili poznati i zadarskom gradskom kleru: Ottavija Imbertija (†1731.) i njegove *Dottrina cristiana per ragazzi e per „fanciulli più teneri”* (Viterbo, 1710.), zatim Giuseppea Domenica Boriglionija (†1735.), koji je objavio tri različita djela: *Dottrina cristiana per adulti e famiglie*, *Compendio* i *Compendiolo per li figliuoli*, a zbog njegove važnosti i kasnijega razvoja nužno je spomenuti i *Compendio della Dottrina Cristiana* koji je 1765. objavio biskup Mondovija mons. Michele Casati. Osim nekoliko uvodnih i kratkih upozorenja, Kompendij je uključivao četiri teksta: prvi za „manju djecu” koja još nisu bila obavezna pohađati crkvene službe; drugi za djecu koja se pripremaju za prvu pričest; treći za mlade koji su se morali pripremiti za pričest ili su je već primili; četvrti za odrasle. Ovaj posljednji Kompendij i knjižice kršćanskoga nauka koje su proizašle iz dvije poznate Bellarminove *Dottrine*, male i velike, bili su najrašireniji u to vrijeme na Apeninskom poluotoku. Usp. Giuseppe Biancardi, „La proposta catechistica di Pio X: punto di arrivo e di partenza della catechesi?”, u: *Riforma del cattolicesimo? Le attività e le scelte di Pio X*, ur. Giuliano Brugnotta i Gianpaolo Romanato (Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 2016), 127-129.

¹¹⁰ Usp. Pietro Braido, „Catechesi e catechismi tra ripetizione, fedeltà e innovazione in Italia dal 1815 al 1870”, u: Associazione Italiana dei professori di storia della Chiesa, *Problemi di storia della Chiesa. Dalla Restaurazione all’Unità d’Italia*, Atti del VI Convegno di aggiornamento, Pescara, 6-10 settembre 1982 (Napoli: Edizioni dehoniane, 1985), 47.

¹¹¹ Usp. Biancardi, Gianetto, *Storia della catechesi*, 38-40.

¹¹² Usp. Hoško, *Negdašnji hrvatski katekizmi*, 39-41.

¹¹³ Šime Samac, „Babić Toma”, u: *Religijsko-pedagoško katehetski leksikon*, ur. Marko Pranjčić (Zagreb: KSC, 1991), 60.

Kanizijeva katehetska tradicija

U dosadašnjim istraživanjima afirmirala se dakle teza da je na hrvatskom jugu pretežno bila zastupljena upravo belarminovska tradicija¹¹⁴, međutim, može se pretpostaviti da je u samom Zadru svećenicima i katehetama bio poznat i prijevod velikoga katekizma Petra Kanizija,¹¹⁵ koji je priredio upravo zadarski svećenik Šime Budinić (između 1530. i 1535. – 1600.) pod naslovom *Suma nauka hrstianskoga složena častnim naučiteljem bogoslovцем Petrom Kanisiem tumačena iz latinskoga jezika u slovinski i utištena po zapovidi presvetoga otca pape Gregoria trinadesetoga*. Taj je katekizam tiskan u Rimu 1583. na latinici i ćirilici.¹¹⁶

Naime, Matasović tvrdi da je upravo ta katekizamska tradicija bila posebice zastupljena u susjednoj Senjsko-modruškoj biskupiji sredinom 18. stoljeća.¹¹⁷ Osim u toj biskupiji, sve do kraja 18. stoljeća upravo su prijevodi i redakcije Kanizijevih katekizama imali veliki utjecaj na poučavanje u vjeri na svim područjima pod austrougarskom vlašću, ali i izvan njezina dometa,¹¹⁸ pa se može pretpostaviti da se to barem djelomice događalo u 18. stoljeću i u Zadru. Osim toga, Kanizije je kao katehetski pisac nadahnuo i splitskoga svećenika Aleksandra Komulovića, koji je 1579. sastavio prvi originalni katekizam na hrvatskom jeziku, *Nauk karstijanski za narod slovinski* (Rim, 1582.), najvjerojatnije namijenjen svećenicima. Budući da je Komulović dvadeset godina poslije postao isusovac, a posljednje godine života djelovao u Dubrovniku dijeleći po Dalmaciji katekizme koje je prethodno

¹¹⁴ Usp. Krsto Stošić, „Naši stari katekizmi”, *Kršćanska škola* 44 (1940): 11-14; Franjo Emanuel Hoško, „Hrvatska (kateheza)”, u: *Religijsko-pedagoško katehetski leksikon*, ur. Marko Pranjić (Zagreb: KSC, 1991), 244; Mijo Korade, „Misijski katekizmi u južnoj Hrvatskoj u 18. stoljeću”, *Kateheza* 20 (1998), br. 4: 343.

¹¹⁵ Njegov prvi katekizam objavljen je 1555. u Beču pod nazivom *Summa doctrinae christianae*. Bio je namijenjen studentima, župnicima i učiteljima. Polazeći od toga tzv. *velikoga* katekizma, u Ingolstadtu je 1556. objavio *mali* katekizam: *Catechismus minimus* za djecu i nepismene, a 1559. *Parvus Catechismus Catholicorum* za učenike klasične gimnazije. Katekizme je oblikovao u dva dijela. U prvom je izložen sadržaj o vjeri (članci Vjerovanja), nadi (molitva Očenaša), ljubavi (zapovijedi Božje i crkvene) i sakramentima, a u drugom se nabrajaju grijesi koje treba izbjegavati i kreposti koje treba prakticirati. Kanizijevi katekizmi odmah su prevedeni na njemački, a potom i na gotovo sve ostale glavne jezike. Usp. Eugen Paul, „Kanizije Petar”, u: *Religijsko-pedagoško katehetski leksikon*, ur. Marko Pranjić (Zagreb: KSC, 1991), 294-295.

¹¹⁶ Postoje naznake o tome da je Budinić preveo i mali Kanizijev katekizam. Usp. Hoško, *Negdašnji hrvatski katekizmi*, 163-164.

¹¹⁷ Navedenu hipotezu o proširenosti Budinićevih prijevoda u Hrvatskom primorju podupire i činjenica koju ističe Matasović s obzirom na najupotrebljavaniji priručnik autora Juana Alfonsa Polanca, *Breve directorium ad confessarii ac confitentis munus recte obeundum* (1582.), koji je upravo Budinić preveo s latinskoga na čakavski hrvatski i objavio pod naslovom *Izpravnik za erei izpovidnici i za pokornici*. Pedesetak godina poslije to je djelo priredio i na glagoljici objavio franjevac Rafael Levaković, a treće izdanje tiskano je u Veneciji 1709. godine. Usp. Matasović, „Ad maiorem Dei gloriam ... I. dio”, 137-138.

¹¹⁸ Usp. Braido, *Lineamenti di storia della catechesi e dei catechismi*, 64-65.

objavio u Rimu,¹¹⁹ i ta činjenica dodatno potvrđuje moguću (su)prisutnost Kanižijeve tradicije na jugu hrvatske i prije drugoga razdoblja posttridentske obnove.

Tradicija Rimskoga katekizma i kombinacije

Dvije spomenute katekizamske tradicije ne isključuju (su)postojanje i uporabu drugih literarnih nadahnuća koja su obilježavala sastavljanje katekizama u 18. stoljeću. Tako je na primjer prema *Rimskom katekizmu* Tridentskoga koncila – *Catechismus ad parochos* (1566.), koji sve do 1775. nije bio objavljen u hrvatskom prijevodu,¹²⁰ svoj katekizam na hrvatskom jeziku sastavio talijanski isusovac, pučki misionar Dalmacije, Gian Lorenzo Cammelli (1692. – 1781.) i objavio ga 1727. u Veneciji pod naslovom *Kratak skup najpoglavitjeh stvari koje se usdarsce u nauku karstianskomu*. Korade pretpostavlja da je upravo taj katekizam „vjerojatno najraniji u tradiciji Rimskog katekizma na hrvatskom jeziku”.¹²¹ Na istom je izvoru nadahnuće pronašao dubrovački isusovac i misionar Bernard Zuzorić (1683. – 1762.), koji je 1730. objavio kraći katekizam na ikavici pod naslovom *Nauk kerstjanski potriban svakomu kerstjaninu*, a u kojem se uočava veća prilagodba sadržaja potrebama neukoga puka.¹²²

Naime, čisto prevedenih ili izvorno napisanih katekizama na hrvatskom jeziku u tom je razdoblju bilo vrlo malo,¹²³ no postojalo je mnoštvo prilagodbi spomenutih katekizamskih tradicija ili njihovih kombinacija u strukturi i sadržaju za koje još uvijek nije utvrđeno izvorno nadahnuće.¹²⁴ S obzirom na pregledani fond Biblioteke Stolnog kaptola sv. Stošije, ističe se u tom smislu djelo Jerolima Filipovića (1688. – 1765.) u tri sveska propovijedi pod jedinstvenim naslovom *Pripovidanje nauka kršćanskoga* (Venecija, 1750.,¹²⁵ 1759. i 1765.), u kojem slijedi belarminovsku tradiciju u strukturi, a u sadržaju se nadahnjivao na Rimskom katekizmu.¹²⁶

¹¹⁹ Usp. Mijo Korade, Dejan Pernjak, „Hrvatski isusovački misionari i pokušaji unije s pravoslavcima od 16. do 19. stoljeća”, *Cris* 17 (2015), br. 1: 44.

¹²⁰ Usp. Hoško, *Negdašnji hrvatski katekizmi*, 172, 175.

¹²¹ Korade, „Misijski katekizmi u južnoj Hrvatskoj u 18. stoljeću”, 343-344. O katekizmima čiji su autori slijedili istu tradiciju, a utvrđeno je da su objavljeni kasnije, podatke donosi: Hoško, *Negdašnji hrvatski katekizmi*, 172-173.

¹²² Usp. Korade, „Misijski katekizmi u južnoj Hrvatskoj u 18. stoljeću”, 345-346.

¹²³ Usp. Ivan Fuček, „Teologija i teolozi u Hrvatskoj u 18. st.”, *Obnovljeni život* 59 (2004), br. 3: 366-368.

¹²⁴ Usp. Hoško, *Negdašnji hrvatski katekizmi*, 175.

¹²⁵ Usp. BSK-ZD, *Pripovidagnie Nauka Karstjanskoga sloxeno, i u razlika govorejnja razdiglieno po O. F. Jerolimu Filippovichu iz Romee Sctioczu Jubilatomu Reda S. O. Franceska Obsluxegnja. Kgnighe parvee svarhu virree, i uffagnja. Prikaazane Prisivtllomu, i Pripocstovanomu Gospodinu Gospodinu Pacifiku Bizzi, Mletzii, MDCCL, bb.*

¹²⁶ Prvi svezak obuhvaća tumačenja kreposti vjere i ufanja, tj. Vjerovanja, Očenaša i Zdravomarije. Drugi svezak tumači krepost ljubavi, tj. Deset Božjih zapovijedi i pet crkvenih, a treći svezak govori o četvrtom dijelu katekizma, odnosno o sakramentima, blagoslovinama, krepostima, darovima Duha Svetoga, djelima milosrđa i posljednjim stvarima. Sve su knjige razdijeljene na govore, koji imaju

Isto se može ustvrditi i za djelo belgijskoga dominikanca Nicolasa Turlota (1590. – 1651.).¹²⁷ Njegov *Thesaurus doctrinae christianae*¹²⁸ preveo je na hrvatski jezik kotorski franjevac Bonaventura Marcelo¹²⁹ i objavio ga 1770. u Veneciji u dva sveska pod naslovom *Blago nauka karstianskoga*.¹³⁰ Među tadašnjim priručnicima za propovjednike i katehete to se djelo isticalo kao najprikladnije za neposrednu upotrebu te najbolje didaktički uređeno.¹³¹ Zanimljivo je da je upravo od 1738. do 1788. to djelo u Veneciji doživjelo osam izdanja na talijanskom jeziku te je predstavljalo svojevrsni priručnik ortodoksnoga i uniformiranoga poučavanja kršćanskoga nauka „jedne dobro uređene biskupije”.¹³²

Nova usmjerenja kršćanskoga nauka

Budući da je Turlot bio dosta prevođen i izvan Italije, njegova prisutnost u Hrvatskoj i ne iznenađuje toliko koliko to čini ciklički katekizam *Catéchisme du diocèse de Meaux* (1686./1687.) francuskoga klasicističkoga književnika, teologa i biskupa Jacques-Bénigne Bossueta (1627. – 1704.), čiji prijevod na talijanskom jeziku posjeduje spomenuta knjižnica Stolnoga kaptola.¹³³ Među katekizmima toga razdoblja on se, naime, razlikuje po svojem povijesno-biblijskom usmjerenju (koje ne narušava uređenu doktrinarnu strukturu) i pedagoško-didaktičkoj razboritosti. Zapravo sadržava četiri katekizma: vrlo kratak sažetak kršćanskoga nauka za početnike koji se predaje u obitelji, drugi katekizam za one koji se pripremaju primiti potvrdu i prvu ispovijed, treći za one koji se pripremaju za prvu pričest i četvrti za mlade i odrasle. Trećem katekizmu prethodi *Abrégé de l'Histoire Sante*, koji se zaključuje kratkim nizom pitanja i odgovora o cjeloku-

---

kratak uvod, nakon kojega slijede katehetska propovijed i katekizamsko gradivo napisano u tradicionalnoj dijaloškoj formi. Usp. Hoško, *Negdašnji hrvatski katekizmi*, 77.

¹²⁷ Usp. Ferdinand Courtoy, „Turlot Nicolas”, *Biographie nationale* XX (1930), br. 2: 838-839.

¹²⁸ Radi se zapravo o priručniku za propovjednike i katehete koji je 1640. izdan pod naslovom *Trésor de la Doctrine chrétienne, découvert en sorte qu'il n'est besoin d'aucune recherche pour l'enseigner ou pour l'apprendre, recueilly et mis en lumiere par Nicolas Turlot* (Liège, 1640.; odobren 1635.). Petnaesto izdanje objavljeno je na francuskom pod naslovom *Le vray trésor de la doctrine chrétienne recueilly et mis en lumiere par Nicolas Turlot... En faveur des Pasteurs, Missionnaires, et de tous ceux qui ont charge d'Ames. En sorte qu'il n'est besoin d'autre recherche pour l'enseigner ou apprendre... Augmenté d'une adresse Spirituelle pour bien faire la Confession Generale...* (Lyon: Chez Jean Baptiste de Ville, 1684.). Djelo je bilo prevedeno na nekoliko europskih jezika, među kojima su se isticali latinski, talijanski i njemački prijevod. Usp. Braidó, *Storia della catechesi*, 405-406.

¹²⁹ Usp. Fuček, „Teologija i teolozi u Hrvatskoj u 18. st.”, 366.

¹³⁰ Usp. BSK-ZD, *Blago Nauka karstianskoga truud glasovitij latinski pri posctovanoga Nikole Turlota*, U Mlezij, MDCCLXX, br. 1597.

¹³¹ Usp. Braidó, *Lineamenti di storia della catechesi e dei catechismi*, 249-250.

¹³² Braidó, *Storia della catechesi*, 266.

¹³³ Usp. BSK-ZD, *Catechismo o sia instruzione di monsignore Jacopo Benigno Bossuet Vescovo di Meaux*, Venezia, MDCCLXXXIX, br. 1533 (958).

pnjoj povijesnoj materiji, a predstavlja skraćenu sintezu biblijske povijesti. Osim toga, u cijelom tekstu nalaze se napomene o mogućem premještanju tema radi boljega razumijevanja sadržaja.¹³⁴ To nam djelo, još jednom u povijesti kateheze, dokazuje „borbu” dvaju smjerova u katehetskoj stvarnosti 18. stoljeća, koja je u spomenutom autoru imala zagovornika obnove biblijskoga utemeljenja kateheze.

Važno je napomenuti da su u to vrijeme za potrebe vjerske pouke veliku važnost imali i sažeci bitnih istina vjere i morala, čiji su se autori dobrim dijelom oslanjali na druge europske uzore. Bile su to smjernice za konkretnu vjerničku praksu (*bonis christiane vitae moribus*) i mali „repertoriji” pisani na narodnom jeziku, koji su se tada izdavali u obilju.¹³⁵ Naime, u razmatranom povijesnom razdoblju upute crkvenoga učiteljstva u korist suvremenijega vjerskog odgoja i obrazovanja naišle su na prijam, čime je porastao i interes za sastavljanje novih doktrinarnih sinteza i katekizama.¹³⁶ No, situacija se počinje mijenjati u posljednjoj četvrtini 18. stoljeća, kad je katehetsko područje postalo mjestom novih društveno-kulturnih utjecaja i rezultatom teološkoga odgovora na njih. Slijedeći smjernice kulturnoga i religioznoga pokreta prosvjetiteljskoga doba, koji je želio preporučiti život u svim aspektima, tražeći osobito ono što je razumno u kršćanskoj vjeri, katehetika je otvorila novu stranicu svoje povijesti.¹³⁷

Spomenutu raznolikost u uporabi katehetske literature, kako u sjevernoj Italiji¹³⁸ tako i na zadarskom području,¹³⁹ nastojala je spriječiti odredba austrijskoga dvora koja je trebala, među ostalim, unificirati uporabu katekizma za vrijeme uspostave prve austrijske vladavine u južnoj Hrvatskoj (1797. – 1805.).¹⁴⁰ Posljedično, iako je to za područje Habsburške Monarhije bilo naređeno i na snazi još 1777.,¹⁴¹ trebalo je u školama i izvan njih upotrebljavati za vjersku pouku isključivo *Austrijski jedinstveni katekizam*.¹⁴² On je bio simbol i instrument vjerske,

---

¹³⁴ Usp. Braido, *Storia della catechesi*, 268-269.

¹³⁵ Usp. Fuček, „Teologija i teolozi u Hrvatskoj u 18. st.”, 361-362.

¹³⁶ Usp. Braido, *Storia della catechesi*, 265.

¹³⁷ Usp. Sergio Lanza, *Introduzione alla teologia pastorale*, vol. 1: *Teologia dell'azione ecclesiale* (Brescia: Queriniana, 1989), 38-41.

¹³⁸ Usp. Mario Gecchele, *Fedeli sudditi e buoni cristiani. A rivoluzione scolastica di fine Settecento tra Lombardia austriaca e la Serenissima* (Verona: Mazziana, 2000), 423-437.

¹³⁹ Jakšić, *Četiri stoljeća hrvatskog katekizma*, 71-72.

¹⁴⁰ Usp. Antun Cuvaj, *Građa za povijest školstva kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najstarijih dana do danas*, sv. 1 (Zagreb: Kraljevska zemaljska tiskara, 1910), 443-456; Marko Pranjic, „Nastavna osnova za vjeronauk”, u: *Religijsko-pedagoško katehetski leksikon*, ur. Marko Pranjic (Zagreb: KSC, 1991), 497.

¹⁴¹ Usp. Ivana Horbec, Maja Matasović, Vlasta Švoger, „Zakonodavni okvir stvaranja modernoga školstva u Hrvatskoj (18. i 19. stoljeće)”, u: *Od protomodernizacije do modernizacije školstva u Hrvatskoj*, knj. I: *Zakonodavni okvir*, ur. Ivana Horbec, Maja Matasović i Vlasta Švoger (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2017), 7-45.

¹⁴² Usp. Hoško, *Negdašnji hrvatski katekizmi*, 131-136.

kulturne i političke kohezije različitih naroda predodređenih za suživot.¹⁴³ No, Austrijski katekizam nije se proširio u 18. stoljeću u južnoj Hrvatskoj,¹⁴⁴ a nove promjene već je 1806. uveo Napoleon Bonaparte nametnuvši „svoj” *Catéchisme a l’usage de toutes les Eglises de l’Empire français*, tzv. Carski katekizam, za vrijeme francuske okupacije Dalmacije (1805. – 1814.).¹⁴⁵ Međutim, njegov je katekizam naišao na mnogo protivljenja, osobito izvan Francuske. Stoga, iako je „službeno” bio prihvaćen, u praksi je bio ostavljen po strani, a katehetski prostor pomalo su zauzimali katekizmi prosvjetitelja. Upravo zato, zaključuje Etchegaray Cruz, unatoč obnovi metode i većem vrednovanju Biblije u katehezi, pred kraj 18. stoljeća ona je postajala sve više obojena racionalizmom, a njezin sadržaj skliznuo je u moralizam.¹⁴⁶ S druge strane, sve rasprostranjenija organizacija vjerske pouke u državnim školama stavila ju je na istu razinu s ostalim znanostima. Protekom vremena, inicijacija u kršćanska otajstva koja se nekad odvijala u svetom prostoru i bila obavijena liturgijskim ozračjem i posebnim elementima kršćanske pedagogije preobrazila se u školski predmet. Jednom riječju, ako se doprinos 18. stoljeća pokazao kao velika vrijednost za poboljšanje pedagoške tehnike i za p(r)oučavanje biblijskih tekstova u katehetskom programu, njegov racionalizam i moralizam uzrokovali su katastrofalne posljedice za katehezu.

Neke od tih posljedica do danas prate katehetski pastoral u našim krajevima. U poredbi s tom činjenicom, raznolikost katehetskih izvora, svojevrsno probijanje biblijskoga smjera u katehezi, veća povezanost s liturgijskom i crkvenom zajednicom te diferencirani pristup koji je pratilo katehetsko djelovanje svećenika i laika u prve tri četvrtine 18. stoljeća zasigurno su više odgovarali potrebama odgoja u vjeri, o čemu svjedoči i opisano djelovanje zadarskih biskupa, gradskoga klera i vjernika laika.

¹⁴³ Usp. Braidò, *Lineamenti di storia della catechesi e dei catechismi*, 316-319.

¹⁴⁴ Da bi služio stanovništvu austrijske monarhije, Austrijski katekizam preveden je na nacionalne jezike, na latinski za gimnazije i na francuski za djecu plemića. Hrvatski prijevodi toga katekizma, s različitim prilagodabama i preinakama, bili su u uporabi u sjevernoj Hrvatskoj od 1780. do 1860., a u južnoj Hrvatskoj, Istri i na nekim kvarnerskim otocima, zbog političkih razloga, ušli su u uporabu tek 20-ih godina 19. stoljeća i zadržali se u pastoralnoj praksi sve do Prvog svjetskog rata, tj. do izrade novih vjeronaučnih osnova i tekstova na hrvatskom jeziku. Usp. Hoško, *Negdašnji hrvatski katekizmi*, 131-141, 179-184; Jelena Lakuš, „Jozefinistički duh i katekizmi prve polovine 19. stoljeća u Dalmaciji”, *Croatia Christiana periodica* 31 (2007): 67-84.

¹⁴⁵ „Premda su ostali bez utjecaja jer su Ilirske pokrajine ukinute već 1813. godine, a Napoleonov katekizam strogo zabranjen od strane austrijskih vlasti, ovi prevodilački pothvati ostaju vrlo vrijedan primjer propagande i pokušaja kulturnoga transfera Napoleonova imperijalnoga kulta u ove krajeve.” Teodora Shek Brnardić, „Prijevodi Napoleonova katekizma (1806.) u Dalmaciji i Ilirskim pokrajinama, 2. dio”, *Crkva u svijetu* 56 (2021), br. 2: 179-180. Više o tome u prvom dijelu rada: Teodora Shek Brnardić, „Prijevodi Napoleonova katekizma (1806.) u Dalmaciji i Ilirskim pokrajinama, 1. dio”, *Crkva u svijetu* 56 (2021), br. 1: 7-31.

¹⁴⁶ Usp. Adolfo Etchegaray Cruz, *Storia della catechesi* (Roma: Paoline, 1983), 261.

Zaključak

U radu su izneseni historiografski podaci iz arhivske građe koji svjedoče o zauzetosti zadarskih nadbiskupa na području odgoja i obrazovanja u 18. stoljeću. Istražena zauzetost njihovih prvih suradnika – gradskoga svećenstva – u tom pogledu usko je povezana s mjestima njihove formacije i izobrazbe, koja je uglavnom bila vezana uz Apeninski poluotok. U skladu s ciljem rada, na temelju neobjavljenih podataka ističe se njihov doprinos odgoju i obrazovanju djece, mladih i odraslih u Zadru i Pagu, koji se ponajviše povezuje s utvrđenim postojanjem diferencijacije i prilagodbe potrebama sugovornika. S tom odgojnom praksom neizostavno je bilo povezano poučavanje u kršćanskom nauku, sakramentalnoj praksi i moralu. Analizom objavljenih rezultata istraživanja u znanstvenoj literaturi, ali i istraživanjem u Biblioteci Stolnog kaptola sv. Stošije, utvrđeno je moguće supostojanje nekoliko katekizamskih tradicija u zadarskoj komuni, što je ovisilo napose o ingerenciji nad odgojno-obrazovnim institucijama (katedralna kaptolska škola, Florijevo latinsko sjemenište, Zmajevičevo glagoljaško sjemenište), njihovoj naravi (javna ili privatna institucija), svrhovitosti (odgoj klera i/ili laika), mjestu školovanja klerika (Padova, Loreto, Fermo, Rim i Zadar – dominikansko sveučilište) i kompetencijama laika odgovornih za katehizaciju. Ta raznolikost utjecaja nije nadvladana ni odredbom Marije Terezije koja je nalagala unifikaciju uporabe katekizma u školskoj praksi poučavanja u kršćanskom nauku. Južna se Hrvatska tome oduprla sve do sredine 19. stoljeća. U 18. stoljeću stoga svjedočimo tolikoj raznolikosti utjecaja, koja je na kraju odgovarala konkretnim prilikama, potrebama i mogućnostima aktualizacije katehetske prakse na zadarskom području.

Neobjavljeni izvori

Hrvatska – Arhiv Zadarske nadbiskupije, Zadar – fond 16/2 – Opći spisi Zadarske nadbiskupije/Ordinarijat (HR-AZDN-16/2).

Hrvatska – Arhiv Zadarske nadbiskupije, Zadar – fond 18/9 – Prvostolni kaptol sv. Stošije u Zadru (HR-AZDN-18/9).

Hrvatska – Arhiv Zadarske nadbiskupije, Zadar – fond 43 – Zbirka matičnih knjiga i parica Zadarske nadbiskupije, 1569./2010. (HR-AZDN-43).

Biblioteka Stolnog kaptola sv. Stošije, Zadar (BSK-ZD):

Bellarmino, Roberto. *Risposta a due libretti senza nomi d'autori*. 1606.

Blago Nauka karstianskoga truud glasovitij latinski pri posctovanoga Nikole Tur-lota. U Mlezzij, MDCCLXX.

Catechismo o sia instruzione di monsignore Jacopo Benigno Bossuet Vescovo di Meaux. Venezia, MDCCLXXXIX.

Dottrina cristiana breve. Composta per ordine di nostro Signore Papa Clemente Ottavo dall eminentis. e reverendis. Roberto Cardinale Bellarmino della Compagnia di Gesù. Rivista e approvata dalla Congreg. Della Riforma... Ristam. per ordine dell'Ilust. e Reverendis. Giovanni Andrea Balbi, Vescovo di Pola. Venezia, MDCCLII.

Istumaceny Symbola apostolskoga, to yest Virrovanya Privisokoga i Pripočtovnoga Gospodina Gardinala Bellarmina, prineseno u slovinski Yazik Po Prisvitlomu Gospodinu Petru Gavdenczuiu alli Radovcichiu Splichianinu, Biskupu Rabskomu. V Rimu, Lito 1662.

Pripovidagnie Nauka Karstjanskoga sloxeno, i u razlika govorejnja razdiglieno po O. F. Jerolimu Filippovichuu iz Romee Sctioczu Jubilatomu Reda S. O. Franceska Obsluxegnja. Kgnighe parvee svarhu virree, i uffagnja. Prikaazane Prisvitlomu, i Priposctovanomu Gospodinu Gospodinu Pacifiku Bizzi. Mletzii, MDCCL.

Objavljeni izvori i literatura

Angelini, Giuseppe. „La fede, assenso a una *dottrina*? Origine e limiti di una formula”. *La rivista del clero italiano* 94 (2013), br. 6: 405-425.

Aranci, Gilberto. „Il modello catechistico tridentino”. U: *Diventare cristiani. La catechesi come percorso formativo*, uredio Luciano Meddi, 159-166. Napoli: Luciano Editore, 2002.

Biancardi, Giuseppe. „Per una storia del catechismo in epoca moderna. Temi e indicazioni bibliografiche”. *Cheiron* 14 (1997), br. 27-28: 163-233.

Biancardi, Giuseppe. „La proposta catechistica di Pio X: punto di arrivo e di partenza della catechesi?”. U: *Riforma del cattolicesimo? Le attività e le scelte di Pio X*, uredili Giuliano Brugnotto i Gianpaolo Romanato, 127-176. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 2016.

Biancardi, Giuseppe; **Gianetto**, Ubaldo. *Storia della catechesi, 4: Il movimento catechistico*. Roma: LAS, 2016.

Braido, Pietro. „Catechesi e catechismi tra ripetizione, fedeltà e innovazione in Italia dal 1815 al 1870”. U: Associazione Italiana dei professori di storia della Chiesa, *Problemi di storia della Chiesa. Dalla Restaurazione all'Unità d'Italia*, Atti del VI Convegno di aggiornamento, Pescara, 6-10 settembre 1982, 13-78. Napoli: Edizioni dehoniane, 1985.

Braido, Pietro. *Lineamenti di storia della catechesi e dei catechismi. Dal „tempo delle riforme” all'età degli imperialismi (1450-1870)*. Torino: Editrice Elledici, 1991.

Braido, Pietro. *Storia della catechesi, 3: Dal tempo delle riforme all'età degli imperialismi (1450-1870)*. Roma: LAS, 2015.

Burlini Calapai, Anna Maria. „Le indicazioni del Concilio di Trento circa la predicazione e la loro incidenza nella prassi”. U: *L'omelia. Atti della XXXVIII settimana di studio dell'Associazione professori di Liturgia. Capaccio, 30 agosto – 3 settembre 2010.*, uredio Pierangelo Chiaramello, 43-69. Roma: Edizioni Liturgiche, 2012.

Courtoy, Ferdinand. „Turlot Nicolas”. *Biographie nationale* XX (1930), br. 2: 838-839.

Cuvaj, Antun. *Građa za povijest školstva kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najstarijih dana do danas*, svezak 1. Zagreb: Kraljevska zemaljska tiskara, 1910.

Dundović, Zdenko. „Florijevo sjemenište u Zadru – prilog poznavanju njegova otvorenja i djelovanja”. *Croatia Christiana periodica* 44 (2020): 87-110.

Dundović, Zdenko. „Još o Florijevu sjemeništu u Zadru”. *Croatia Christiana periodica* 47 (2023): 1-21.

Čvrljak, Krešimir. „Pisma Giacomina de Concine iz Skradina i s Visovca 1804.” *Mogućnosti* 40 (1993), br. 3-4: 143-157.

Etchegaray Cruz, Adolfo. *Storia della catechesi*. Roma: Paoline, 1983.

Favale, Agostino. „Pastorale giovanile. Storia 3”. U: *Dizionario di pastorale giovanile*, uredili Mario Midali i Ricardo Tonelli, 827-837. Torino: Editrice Elledici, 1992.

Fuček, Ivan. „Teologija i teolozi u Hrvatskoj u 18. st.” *Obnovljeni život* 59 (2004), br. 3: 355-372.

Gecchele, Mario. *Fedeli sudditi e buoni cristiani. A rivoluzione scolastica di fine Settecento tra Lombardia austriaca e la Serenissima*. Verona: Mazziana, 2000.

Gianetto, Ubaldo. „I catechismi nella storia: nascita e sviluppo del ‘genere’ catechismo e sua attualità”. *Credere oggi* 26 (2006), br. 3: 7-20.

Horbec, Ivana; **Matasović**, Maja; **Švoger**, Vlasta. „Zakonodavni okvir stvaranja modernoga školstva u Hrvatskoj (18. i 19. stoljeće)”. U: *Od protomodernizacije do modernizacije školstva u Hrvatskoj*, knjiga I: *Zakonodavni okvir*, uredile Ivana Horbec, Maja Matasović i Vlasta Švoger, 7-45. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2017.

Hoško, Franjo Emanuel. *Negdašnji hrvatski katekizmi*. Zagreb: Salezijanski provincijalat, 1985.

Hoško, Franjo Emanuel. „Hrvatska (kateheza)”. U: *Religijsko-pedagoško katehetski leksikon*, uredio Marko Pranjčić, 243-244. Zagreb: KSC, 1991.

Jakšić, Josip. *Četiri stoljeća hrvatskog katekizma*. Zagreb: Nadbiskupski duhovni stol, 1995.

Jeruzalemska Biblija. Stari i Novi zavjet s uvodima i bilješkama iz „La Bible de Jérusalem”. Uredili Adalbert Rebić, Jerko Fućak i Bonaventura Duda. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1994.

Korade, Mijo. „Misijski katekizmi u južnoj Hrvatskoj u 18. stoljeću”. *Kateheza* 20 (1998), br. 4: 341-348.

Korade, Mijo; **Pernjak**, Dejan. „Hrvatski isusovački misionari i pokušaji unije s pravoslavnima od 16. do 19. stoljeća”. *Cris* 17 (2015), br. 1: 40-56.

Kovačić, Slavko. *Iz povijesti škola i odgojnih ustanova*. Split: Književni krug, 2020.

Lakuš, Jelena. „Jozefinistički duh i katekizmi prve polovine 19. stoljeća u Dalmaciji”. *Croatica Christiana periodica* 31 (2007): 67-84.

Lanza, Sergio. *Introduzione alla teologia pastorale*, volume 1: *Teologia dell'azione ecclesiale*. Brescia: Queriniana, 1989.

Läpple, Alfred. *La breve storia della catechesi*. Brescia: Queriniana, 1985.

Matasović, Maja. „Ad maiorem Dei gloriam ... I. dio. Vjerske knjige među svećenicima Senjsko-modruške biskupije polovicom 18. stoljeća”. *Povijesni prilozi* 28 (2009), br. 36: 129-149.

Matasović, Maja. „Ad maiorem Dei gloriam ... II. dio: Obrazovanje u vjeri naroda Senjsko-modruške biskupije polovicom 18. stoljeća”. *Povijesni prilozi* 29 (2010), br. 38: 183-212.

Molinario, Joël. *Le catéchisme, une invention moderne: de Luther à Benoit XVI*. Paris: Bayard, 2013.

Nordera, Luciano. *Il catechismo di Pio X. Per una storia della catechesi in Italia (1896-1916)*. Roma: LAS, 1988.

Papa Benedetto XIV. Enciclica *Cum illud semper*, 14. 12. 1742. Pristup ostvaren 1. 2. 2024. <https://tinyurl.com/29z37r9v>.

Papa Benedetto XIV. Enciclica *Etsi minime*, 7. 2. 1742. Pristup ostvaren 1. 2. 2024. <https://tinyurl.com/29j8fpsx>.

Papa Franjo. *Evangelii gaudium – Radost evanđelja* (apostolska pobudnica, 24. 11. 2013.). Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2013.

Papa Pavao VI. *Evangelii nuntiandi – Naviještanje evanđelja* (apostolski nagovor, 8. 12. 1975.). Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2000.

Paul, Eugen. „Kanizije Petar”. U: *Religijsko-pedagoško katehetski leksikon*, uredio Marko Pranjić, 294-295. Zagreb: KSC, 1991.

Paul, Eugen. *Geschichte der christlichen Erziehung, Band 2: Barock und Aufklärung*. Freiburg im Breisgau: Herder, 1995.

Pranjić, Marko. „Nastavna osnova za vjeronauk”. U: *Religijsko-pedagoško katehetski leksikon*, uredio Marko Pranjić, 497-500. Zagreb: KSC, 1991.

Resines, Luis. „Bellarmin Robert”. U: *Religijsko-pedagoško katehetski leksikon*, uredio Marko Pranjić, 67-68. Zagreb: KSC, 1991.

Samac, Šime. „Babić Toma”. U: *Religijsko-pedagoško katehetski leksikon*, uredio Marko Pranjić, 59-60. Zagreb: KSC, 1991.

Shek Brnardić, Teodora. „Prijevodi Napoleonova katekizma (1806.) u Dalmaciji i Ilirskim pokrajinama, 1. dio”. *Crkva u svijetu* 56 (2021), br. 1: 7-31.

Shek Brnardić, Teodora. „Prijevodi Napoleonova katekizma (1806.) u Dalmaciji i Ilirskim pokrajinama, 2. dio”. *Crkva u svijetu* 56 (2021), br. 2: 179-196.

Stošić, Krsto. „Naši stari katekizmi”. *Kršćanska škola* 44 (1940): 11-14.

Štefanić, Vjekoslav. *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije*, svezak I i II. Zagreb: JAZU, 1970.

Trstenjak, Tonči. „Komulović Aleksandar”. U: *Religijsko-pedagoško katehetski leksikon*, uredio Marko Pranjić, 372-373. Zagreb: KSC, 1991.

Vismara Chiappa, Paola. *Il „buon cristiano”. Dibattiti e contese sul catechismo nella Lombardia di fine Settecento*. Firenze: La Nuova Italia, 1984.

Zdenko Dundović*
Marijana Mohorić**

Urban Clergy in Zadar Serving as Teachers and Catechists during the 18th Century

Summary

This paper explores the educational and catechetical contributions of Zadar's clergy during the 18th century, with a focus on the catechetical manuals available for instructing children and young people in the broader Croatian region. The study suggests that catechization during this period was applied gradually, adapted to the age, social status, and gender of the learners. It can be roughly divided into three stages: the catechesis of children, adolescents, and adults. Corresponding to these divisions, catechist priests were appointed for each age group based on their level of education and pastoral experience. Clergy involved in the educational and catechetical processes in the communes of Zadar and Pag primarily acquired their foundational knowledge at local educational institutions, with many pursuing further training at Italian higher education institutions across the peninsula. A smaller number obtained higher academic degrees from the Dominican General University in Zadar. The paper also presents original archival data confirming that, alongside urban clergy, lay teachers actively participated in the educational and catechetical efforts in the Zadar commune, in accordance with ecclesiastical norms and episcopal permits.

Keywords: Zadar seminaries, private schools, 18th-century catechesis, catechetical traditions, catechisms

---

* Zdenko Dundović, Department of Religious Sciences, University of Zadar, Ul. Franje Tuđmana 24i, 23 000 Zadar, Croatia, E-mail: zdundovic@unizd.hr

** Marijana Mohorić, Department of Religious Sciences, University of Zadar, Ul. Franje Tuđmana 24i, 23 000 Zadar, Croatia, E-mail: mmohoric@unizd.hr